

T. C.

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

ASR-I SAÂDET'TE DEĞERLER EĞİTİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Süleyman EMİROĞLU

BURSA-2019

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

ASR-I SAÂDET'TE DEĞERLER EĞİTİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Süleyman EMİROĞLU

Danışman:

Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

BURSA-2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitim Bilim Dalı'nda 701121036 numaralı **Süleyman EMİROĞLU**'nun hazırladığı "**Asr-ı Saâdet'te Değerler Eğitimi**" konulu Yüksel Lisans ile ilgili tez savunma sınavı 06/08/2019 günü 13:00 – 16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (BAŞARILI/BAŞARISIZ) olduğuna (OY BİRLİĞİ/ÖY ÇOKLUĞU) ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. İsmail SAĞLAM
Uludağ Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri

Prof. Dr. Salih PAY
Bursa Uludağ Üniversitesi /İlahiyat
Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları

Prof. Dr. Ömer ÖZYILMAZ
İstanbul Aydın Üniv./ Eğitim Fakültesi
Psikolojik Danışma ve Rehberlik

06/08/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FESLEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:26/07/2019

Tez Başlığı / Konusu: “Asr-ı Saâdet’te Değerler Eğitimi”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 126 sayfalık kısmına ilişkin, 26/07/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19’dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

26/07/2019

Adı Soyadı: Süleyman EMİROĞLU
Öğrenci No: 701121036
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı: Din Eğitimi
Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman
Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

26/07/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Asr-ı Saâdet’te Değerler Eğitimi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

30.07.2019

Adı Soyadı: Süleyman EMİROĞLU
Öğrenci No: 701121036
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı: Din Eğitimi
Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Süleyman EMİROĞLU
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Eğitimi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xii + 113
Mezuniyet Tarihi	: / /2019
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

ASR-I SAÂDET'TE DEĞERLER EĞİTİMİ

21. yüzyıldaki siyasî ve ekonomik gelişmeler, özelde bireyin genelde ise toplumun hayatında hızlı bir dönüşüme sebep olmuş; bu hızlı değişim bireyin topluma olan uyumunu zorlaştırarak değer bunalımına neden olmuştur. Söz konusu probleme çözüm arayışında değerler eğitimi, bütün dünyada ilgi odağı haline gelmiş; ancak yapılan teorik çalışmaların pratiğe yansımada karşılaşılan güçlükler, dinin temel kaynağı konumundaki nassın bu çerçevede yeniden incelenmesini zorunlu kılmıştır.

Değerlere kaynaklık teşkil eden İslâm dininin, erdemli bir toplumun inşasında ortaya koyduğu ahlakî prensipler ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu değerleri topluma benimsetme sürecindeki eğitim stratejisi çalışmamızın temel konusunu teşkil etmiştir.

Kaynak taraması yapılarak dokümantasyon metodunun kullanıldığı araştırmamızda öncelikle değer kavramı üzerinde durulmuş daha sonra da Asr-ı Saâdet'te değerler eğitimi sürecinin arka planı ele alınmış; son bölümde ise temel kaynaklardan yola çıkılarak Hz. Peygamber'in eğitim sistemine yön veren temel ahlakî değerler ve bu değerleri topluma benimsetme sürecinde kullandığı yöntemler ortaya konulmuştur.

İslâm dini, on dört asır önce Hz. Muhammed'in (s.a.v.) örnek şahsında ortaya koyduğu bu prensiplerle günümüze ışık tutmakta, değerlerin topluma kazandırılmasında çağlara ve nesillere hitap eden eşsiz prensipler ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Değer, Değerler Eğitimi, Din Eğitimi, Asr-ı Saâdet, Hz. Muhammed.

ABSTRACT

Name and Surname : Süleyman EMİROĞLU
Üniversty : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosaphy And Religious Sciences
Branch : Religion Education
Degree Awarded : Master
Page Number : xii + 113
Degree Date : / /2019
Supervisor : Prof. Dr. İsmail SAĞLAM

VALUES EDUCATION IN ASR'I SAÂDET

Political and economic developments in the 21st century have caused to rapid transformation particulary in individual's and generally in society's life; this rapid change makes individual's adaptation to social life difficult therefore causes value depression. To seek for a solution to this problem, value education has become the focus of interest all over the World, however the obstacles that faced during the practices of the theoretical studies have required the re-examining the main resources of the religion -the nass- with in that frame.

In addition to the moral principles of Islam as a source of values which are revealed to build a virtuous society, the educational strategies of Prophet of Islam in the process of adopting these values to the society constitute the main course of this study.

In this study where documentation method was used by reviewing the literature, firstly, value term was emphasised, then background stage of the values education in Asr-ı Saâdet was discussed. In the last part, basic moral values which led Hz. Muhammed's education system and the methods he used in the process of making society adopt these values were presented on the basis of primary resources.

The religion of Islam enlightens the present day with the principles that composed in the Prophet Muhammed's illustrative personality fourteen centuries ago, and reveals unique principles that address to ages and centuries in adopting values by the society.

Key Words:

Values, Values Education, Religious Education, Asr-ı Saâdet, Prophet Mohammed

ÖNSÖZ

Globalleşen dünyada insanlar birbirlerinin problemlerinden uzak kalamamaktadır. Bir ülkede baş gösteren savaş diğer bölgeleri de etkilediği gibi, ahlak açısından meydana gelen sorunlar da tüm dünyayı etkisi altına almaktadır. Bugün dünyamızda yaşanan ahlakî boşluk ve çözümler insanları evrensel ahlakî değerler ortaya koyma lüzumu üzerinde yeniden düşündürmeye başlamıştır. Öte yandan bugün “Değer” ve “Değerler Eğitimi” de çokça tartışılan kavramlardır. Kişilerin eğitimlerinin neticesinde iyi bir iş sahibi olmasının yanında iyi bir birey olması ve ahlakî bir kişiliğe sahip olmasının ehemmiyeti yeniden anlaşılmaya başlanmıştır.

“*Asr-ı Saâdet'te Değerler Eğitimi*” başlıklı bu çalışmada Asr-ı Saâdet'teki toplumsal değişme, Hz. Muhammed'in (s.a.v) yeni bir medeniyetin inşasında takip ettiği strateji ortaya koyulmaya çalışıldı.

Çalışmanın birinci bölümünde değer ve değerler eğitimi teorik düzeyde incelemeye çalışılırken, ikinci bölümde Asr-ı Saâdet ve öncesinde değerlerin öğretimine kaynaklık eden süreç ortaya konmaya çalışıldı. Üçüncü bölümde ise Kur'an ve sünnetten hareketle karakter eğitiminde öne çıkan temel ahlakî değerler ile bu değerlerin öğretiminde Hz. Peygamberin ortaya koyduğu strateji din eğitiminin ulaştığı bugünkü bilgiler/sonuçlar kullanarak ortaya konulmaya çalışıldı.

Araştırma sürecinde yönlendirmeleriyle çalışmama ışık tutan değerli hocam Prof. Dr. İsmail SAĞLAM'a ve bana zaman ayırarak ilgisini esirgemeyen tüm saygıdeğer hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma süresince hep yanımda duran sevgili eşime, manevi desteklerinden dolayı dostlarıma ve öğrenim hayatımda bana her türlü desteği sunan değerli aileme teşekkürlerimi sunarım.

Süleyman EMİROĞLU

BURSA-2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ.....	iii
İNTİHAL RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	2
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE SINIRLARI	2

I. BÖLÜM DEĞERLER EĞİTİMİ

1.1. DEĞERLER.....	4
1.1.1. Değer Nedir?	4
1.1.2. Değerlerin Doğası ve Tasnifi	7
1.1.3. Değerlerin Önemi ve İşlevleri	10
1.2. DEĞERLER EĞİTİMİ	12
1.2.1. Değerler Eğitiminin Tanımı ve Tarihçesi.....	12
1.2.2. Değerler Eğitiminin Amacı ve Önemi.....	14
1.2.3. Değerler Eğitiminde Süreç ve İlkeler.....	17
1.2.4. Değerler Eğitimi Yaklaşımları	20
1.3. DİN VE DEĞERLER EĞİTİMİ	23

II. BÖLÜM
ASR-I SAÂDET'TE DEĞERLER EĞİTİMİ SÜRECİNİN
ARKA PLANI

2.1. CAHİLİYE DÖNEMİ	27
2.1.1. Cahiliye Döneminde Arap Toplumunun Değer Algısı.....	27
2.1.2. İslâmiyet'ten Önce Arap Yarımadasında Eğitim-Öğretim.....	31
2.2. ASR-I SAÂDET DÖNEMİ	34
2.2.1. Asr-ı Saâdet Döneminde Eğitim-Öğretim.....	34
2.2.2. Asr-ı Saâdet Döneminde Din Eğitiminin Ve Değerler Eğitiminin Yapıldığı Yerler	37
2.2.2.1. Dârü'l-Erkam.....	37
2.2.2.2. Eyyûb el-Ensârî'nin Evi	38
2.2.2.3. Mescitler	38
2.2.2.4. Suffa.....	40
2.2.2.5. Diğer Yerler	43

III. BÖLÜM
HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) EĞİTİM SİSTEMİNDE YER ALAN TEMEL DEĞERLER VE
BU DEĞERLERİ TOPLUMA BENİMSETME STRATEJİSİ

3.1. HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) EĞİTİM SİSTEMİNDE YER ALAN TEMEL DEĞERLER	45
3.1.1. Yardımlaşma	46
3.1.2. Doğruluk	51
3.1.3. Sorumluluk.....	56
3.1.4. Sevgi.....	60
3.1.5. Merhamet	65
3.1.6. Saygı.....	71
3.1.7. Güvenilirlik	78
3.1.8. Hoşgörü.....	80
3.2. HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) DEĞERLERİ TOPLUMA BENİMSETME STRATEJİSİ.....	84
3.2.1. Kendisini Değerlerin Taşıyıcısı Olarak Takdim Etmesi	85
3.2.2. Akla Ve Duygulara Hitap Etmesi.....	87
3.2.3. İletişime Değer Vermesi	89
3.2.4. İnsan Sevgisini Ön Planda Tutması	91
3.2.5. Empatik Bir Yaklaşım Tarzı Benimsemesi.....	94
3.2.6. İnsanlara Sorumluluk Vermesi.....	95
3.2.7. Evrensel Değerleri Ön Plana Çıkarması.....	95
3.2.8. Bireysel Farklılıkları Dikkate Alması	96

3.2.9. Farklı Anlatım Yollarına Başvurarak Muhatabın Dikkatini Çekmesi.....	99
3.2.10. Olumsuz Durumlar Karşısında İyiliği Tercih Etmesi.....	101
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	102
KAYNAKLAR	104

TABLolar

Tablo 1	Kur'an'ı Kerim'de Yardımlaşma Değeri	47
Tablo 2	Kur'an'ı Kerim'de Doğruluk Değeri	52
Tablo 3	Kur'an'ı Kerim'de Sorumluluk Değeri	56
Tablo 4	Kur'an'ı Kerim'de Sevgi Değeri	60
Tablo 5	Kur'an'ı Kerim'de Merhamet Değeri	67
Tablo 6	Kur'an'ı Kerim'de Saygı Değeri	71
Tablo 7	Kur'an'ı Kerim'de Güvenirlik Değeri	78
Tablo 8	Kur'an'ı Kerim'de Hoşgörü Değeri	81

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mad.	: Adı geçen madde
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.s.	: Aleyhisselam
a.yer	: Aynı yer
b.	: Bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
r.a.	: Radıyallâhu Anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa Numarası
ss.	: Sayfa arası
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
terc.	: Tercüme eden
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
y.y.	: Yayınevi Yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Değerler toplumu oluşturan bireylerin yaşamını etkileyen ve onu yönlendiren kıymetlerdir. Tercihleri konusunda insana yön veren değerler, nelerin önemli olduğu ve nasıl yaşanılması gerektiği konusunda bireylere rehberlik ederler.

Değerler başta eğitim olmak üzere pek çok disiplinin ilgi tuttuğu bir öğrenme alanı olsa da günümüzde bu alanda yapılan çalışmaların niteliği ve pratiğe yansımaları tartışmaya açık bir konudur. Çünkü dünya genelinde toplumların yaşadığı ahlakî bunalımların çözümünde ortaya konan çalışmaların, sorunların çözümünde yetersiz kaldığı görülmektedir.

Dinler, insanın dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak birtakım prensipler ortaya koyarlar. Sosyal bir varlık olan insan, toplum içinde mutlu bir şekilde yaşayabilmek için dinlerin ortaya koyduğu bu prensiplere ihtiyaç duyar. Özelde bireyin genelde ise toplumun sorunlarının çözümünde din, hiç şüphesiz en önemli başvuru kaynaklarından biridir.

Yüce Allah evreni yaratmış ve insanlığın hizmetine sunmuştur. O, insanlığın mutlu bir şekilde kendi rızasına uygun olarak yaşayabilmesi için elçileri aracılığıyla ilahî mesajlar göndermiştir. Ancak insanlar zaman zaman yoldan çıkmış, O'nun gönderdiği peygamberlere ve ilahî mesajlara uymayarak çeşitli musibetlere dâcâr olmuşlardır. Ancak Yüce Allah peygamberlerin son halkası olarak Hz. Muhammed'i (s.a.v.) insanlığa rahmet olarak göndermiş ve Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim ile dinini kemâle erdirmiştir.

İslâm dini ile insanlık karanlıktan aydınlığa çıkartılmış ve insanlığı mutluluğa götüren evrensel prensipler ortaya konulmuştur. Bugün dünya genelinde artan terör ve şiddet olaylarının, ahlakî yozlaşmanın çözümünde bu prensiplerin daha iyi irdelenmesi gerekmektedir. Özellikle toplumun yeniden teşekkülünde Asr-ı Saâdet'te ortaya konulan strateji bilimsel anlamda incelenmeli ve açığa çıkartılmalıdır.

Bu çerçevede araştırmamızın problemi, Yüce Allah'ın ilahî mesajında öne çıkan değerleri belirlemek ve bu değerlerin öğretiminde Hz. Peygamberin uyguladığı temel prensipleri ortaya koymaktır.

2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Geleneksel olarak ortaya çıkan toplumsal yapı gün geçtikçe değişmekte, geçmişte önem atfedilen davranışlar ve değerler bugün önemsiz hale gelebilmektedir. Bu hızlı değişim bireyin topluma olan uyumunu zorlaştırmakta ve değer çatışmalarına sebebiyet vermektedir. Bu sosyal değişmelerin çağdaş toplumda bir değer bunalımına neden olduğu sıklıkla belirtilmektedir. Böylece söz konusu değişim karşısında bireyin toplumsallaşması noktasında değerler eğitimi bir kat daha önem kazanmaktadır.

Günümüzde değerler eğitimi pek çok alanda ilgi odağı haline gelmiş ve konuya farklı açılardan yaklaşan çeşitli çalışmalar ortaya konmuştur.¹ Ancak yapılan çalışmalar incelendiğinde İslâm toplumunun inşasında nassın (Kur'an ve sünnetin) ortaya koymuş olduğu prensiplerin yeterince irdelenmediği görülmüştür. Bu doğrultuda çalışmamızın konusunu, nassdan hareketle, Asr-ı Saâdet'ten günümüze ışık tutacak değerler eğitimi sisteminin, Din Eğitimi biliminin verileri ışığında incelenmesi oluşturmuştur.

Araştırmamızın amacı İslâm Ahlakı'nın en büyük uygulayıcısı konumundaki Hz. Muhammed'in (s.a.v.), İslâm toplumunun inşası sürecinde, değerleri insanlara benimsetme stratejisini nass ve İslâm tarihi kaynaklarından hareketle ortaya koymaktır. Dolayısıyla bu çalışma, İslâm Peygamberinin değerler eğitiminde ortaya koyduğu prensipleri açıklayarak günümüzde yapılan çalışmalara katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE SINIRLARI

Araştırmanın kavramsal çerçevesi, değerler eğitimiyle ilgili kitap, makale ve tebliğlerden "literatür taraması" tekniğiyle elde edilen veriler çerçevesinde oluşturulmuş; böylece çalışmamızın problemini çözmeye temel kavramlar ortaya konmuştur.

Çalışmamızın ikinci kısmında İslâm Tarihi kaynaklarında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) eğitim faaliyetleri ile ilgili veriler taranmış; Asr-ı Saâdet döneminde eğitime konu olan hususlar incelenerek değerler eğitimi sürecinin anlaşılmasına zemin hazırlanmıştır.

Çalışmamızın son bölümü ise Kur'an ve hadis kaynaklarında en çok yer verilen sekiz değer (Doğruluk, Güvenirlik, Hoşgörü, Merhamet, Saygı, Sevgi, Sorumluluk ve

¹ Türkiye'de 1999-2018 yılları arasında değerler eğitimi alanında 93 yüksek lisans tezi ve 20 doktora tezi yapılmış ve pek çok eser yayınlanmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Kapkın, Zekeriya Çalışkan, Mehmet Sağlam, "Türkiye'de 1999-2017 Yılları Arasında Değerler Eğitimi Alanında Yapılmış Lisansüstü Çalışmaların İncelenmesi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C 16, No: 35, ss. 185-209.

Yardımlaşma) ile sınırlandırılmış ve bu değerler din eğitiminin verileri ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Asr-ı Saâdet'te değerlerin topluma kazandırılması sürecinde Nebevî yöntemleri açıklamaya çalıştığımız bu bölümde, Eğitim Bilimlerinin temel yaklaşımlarındaki ölçütlerden hareketle bazı stratejiler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Değer ve ahlak alanının, iman ve ibadetlerden sonra dinin üç sacayağından biri olduğu gerçeğinden hareketle araştırmamızın çok geniş bir alana odaklandığını söylemek mümkündür. Ancak değerler kadar değerlerin topluma benimsetilmesi sürecinde Hz. Peygamber'in kullandığı yöntemleri ortaya koymak çalışmamızın temel hedeflerinden bir olmuştur.

I. BÖLÜM

DEĞERLER EĞİTİMİ

Bu bölümde çalışmamızın temelini teşkil eden değer kavramı işlendikten sonra değerler eğitimi üzerinde durulacak ve konuyla ilgili güncel yaklaşımlara yer verilecektir. Ayrıca bu bölümde din ve değerler eğitimi arasındaki ilişkiye de değinilecektir.

1.1. DEĞERLER

1.1.1. Değer Nedir?

Değer, sözlükte bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet anlamlarına gelir.² Değerler, ideal davranış biçimleri veya hayat amaçları hakkındaki inançlarımız, davranışlarımıza yön gösteren ölçülerdir. Diğer bir tanımla değer, bir nesneye, varlığa veya faaliyete bireysel ve toplumsal açıdan tanınan önem ya da üstünlük demektir.³

Bir şeyin arzu edilen sonuçları üretmek bakımından sahip olduğu değere araçsal ya da pragmatik değer adı verilirken, bir şeyin bizzat kendisinden dolayı sahip olduğu, kendi içinde ve kendi başına sergilediği değere de aslı değer denir.⁴

Değerlerin felsefe, psikoloji, sosyoloji, antropoloji, eğitim ve ekonomi başta olmak üzere birçok farklı disiplin tarafından kullanılması, bu kavram ile ilgili ortak bir tanımın yapılmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü her disiplin kendi bakış açısından değerleri ele almakta ve tanımlamaktadır.⁵ Disiplinlerin ortak perspektifinden bakacak olursak, değerlerin en belirgin özelliğinin davranışa yön veren ve davranış hakkında tahmin yürütmeye imkan veren olgular olduğunu görürüz. Bu özelliği sebebiyle değerler, sosyal bilimler açısından ayrı bir önem arz etmektedir.⁶

Değerler, bireylere, gruplara, hedeflere ve sosyokültürel nesnelere verilen önem üzerindeki ölçütlere göre tanımlanır. Bu açıdan bakıldığında değer, özel eylemler ve

² TDK Türkçe Sözlük, “Değer”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 607.

³ Mehmet Zeki Aydın, “Okulda Çalışan Herkesin Görevi Olarak Değerler Eğitimi”, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi’nde Ceceli Eğitim Kurumlarının düzenlediği Değerler Eğitimi Buluşması’nda sunulan bildirinin geliştirilmiş şekli, Ankara 10 Nisan 2010, <http://www.okuloncesi.net/upload/dosyalar/20111113/2300/2010-22.doc>, (24.07.2017), s.1.

⁴ Ahmet Cevizci, “Değer”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 201.

⁵ Bülent Dilmaç, Kadir Ulusoy, *Değerler Eğitimi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015, s. 14.

⁶ Bilal Yorulmaz, *Ailede Değerler Eğitimi*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2017, s. 61, 62.

amaçları yargılamada standartlar ortaya koyan davranış prensipleridir. Bireyin tek başına koyduğu ölçütlerden yola çıkarak toplumdaki her üyenin genel olarak içselleştirdiği ölçütleri ifade eden değerler, sosyal normlar içinde daha spesifik ve somut davranışların genelleştirilmiş standartlarını ortaya koyarlar.⁷

Bir toplumun kültürel değerleri iyi analiz edildiğinde, toplumdaki birey ve grupların tutum ve davranışları önceden kestirilebilir. Bireylerin sorunları ve problemleri, o değerleri dikkate alarak değerlendirilmelidir.⁸

Sübjektivizme göre değerler sadece sezgili varlıkların sübjektif durumlarda verdiği hükümlerdir. İnsanın ihtiyaç ve arzuları, duygu, vicdan ve idrak ile konumlanarak değerleri oluşturur.⁹ Objektivizme göre ise değerler insanla ilgili olmakla beraber insandan bağımsız olarak da vardır. Son olarak rasyonalist teoriye göre ise değerler pratik oluşları test edilerek pratik aklın temellerine göre kurulmalıdır. Bu görüşe göre bir şey ne kadar pratik ise o kadar değerlidir.¹⁰

Ahlakî değerler, bireylere olumlu hedefler göstererek olumlu davranış ve eylem imkânı verir. Dünyada görülen ahlakî bunalım, şiddet ve menfaat odaklı olaylar insanın iç dünyasında mevcut olan değer yoksunluğu ve bu yoksunluğun görünür hale gelmesidir. Birey, toplum ve insanlığın varlığı, gelişmesi değerlere ve onların gerçekleşmesine bağlıdır. İnsanları bir arada tutan etkenlerin başında, sahip oldukları değerler gelir.¹¹

Değerler, bireyin yaşamına yön veren kılavuz çizgileridir. Zor durumdayken insanın yolunu aydınlatan değerler, insanı çeşitli tehlikelerden korur. Bununla birlikte değerler, kişinin varlık sebebinin farkında olmasını, yakın ve uzak çevresinde gelişen olayları ve durumları anlamlandırmasını, değerlendirmede ölçütler oluşturmasını sağlar. İnsanlar değerler sayesinde mensubiyet bilincine ulaşır, bir olur ve birlikte yürürler.¹²

Değerler bir anlam pusulasıdır. Çünkü değer, insanın hayata bakışı açısını etkileyen, inançlarını yansıtan ve davranış ölçülerini oluşturan bir tercihtir. Değerlerin

⁷ Ertan Özensel, "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değerler", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 1, No: 3, Temmuz-2003, s. 226.

⁸ Esmâ Arslan Parlak, *Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatında Ahlak Ve Değerler Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 49.

⁹ Şevket Yavuz, "Değerlerin Seçeresi, Doğası, Sınırı ve Devamlılığı: Değerlerin Dinî Ve Sosyal Karakteri Ve Sürekliliği", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan v.d., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, s. 93.

¹⁰ Yavuz, a.g.m., s. 94.

¹¹ Mehmet Zeki Aydın, Şebnem Akyol Gürler, *Okulda Değerler Eğitimi Yöntemler-Etkinlikler-Kaynaklar*, 4 b., İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2014, s. 4.

¹² Aydın ve Gürler, a.g.e., s. 5.

bireyler tarafından anlamlandırılarak içselleştirilmesi, toplumun geleceğe güvenle bakması ve sosyal hastalıklardan uzak durması için mutlaka gereklidir. Değerleri ile hareket eden bireylerin sağlıklı toplum yapıları meydana getirdikleri de sosyolojik bir gerçektir.¹³

Değerler başlığı altında belirtilen tanımlardan hareketle değerlerin özelliklerini şu şekilde sıralanabilir:

1. Değerler kaynağını organize olmuş bir grup inançtan alır ve normlara, tutum ve davranışlara etki ederler. Değerlerin tutum ve davranışlar üzerinde belirleyici etkisi vardır. Bu nedenle bir kişinin ya da toplumun sahip olduğu değerler bilinirse davranışları tahmin edilebilir.¹⁴

2. Değerler tümüyle nesnel, duygulardan arındırılmış fikirler niteliği taşımazlar. Etkinlik kazandıkları zaman duygularla etkileşime girerler.¹⁵

3. Değerler kalıtsal değildir. Değerler çoğunlukla sosyalleşme sürecinde aileden, yakın çevreden, yazılı ve görsel materyallerden model alma yoluyla kazanılır.¹⁶

4. Değerler arasında hiyerarşik bir düzen vardır. Bir kişinin sahip olduğu değerler önem sırasına göre sıralanır. Değerlerin üstünlük sırası kişiden kişiye ve toplumdan topluma değişiklik gösterebilir. Kişinin davranışlarını da bu önem sırası belirler. Kişi sahip olduğu değerlere göre seçenekler arasında karşılaştırma yaparak tercihte bulunur. Davranış genellikle hiyerarşinin en üstünde yer alan değer ya da değerlere göre şekillenir.¹⁷

5. Değerler dinamik bir yapıya sahiptir. Değerler, dönemden döneme, toplumdan topluma veya bir toplum içindeki farklı gruplara göre değişiklik gösterirler. Öte yandan değerler zaman geçtikçe de değişikliğe uğrayabilmektedir. Zaman içinde ortaya çıkan gereksinimleri karşılamak için toplum veya kişi yeni değerler benimseyebilir. Bu durumda da bazı değerlerden vazgeçebilir ya da en azından değerlerin önem sırası yeniden düzenlenir.¹⁸

¹³ Hamdi Kızıler, İlyas Canikli, *Değerler Eğitimi*, Ankara: Deneme Yayınları, 2016, s. 18.

¹⁴ Yorulmaz, a.g.e., s. 68.

¹⁵ Ersin Kuşdil, Çiğdem Kağıtçıbaşı, “Türk Öğretmenlerinin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(45), s. 60.

¹⁶ Aydın ve Gürler, a.g.e., s. 6.

¹⁷ Yusuf Keskin, “Değerlere Genel Bir bakış: Tanımı, Özellikleri, İşlevi ve Sınıflandırılması”, *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi*, Ed. Mustafa Köylü, Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2016, s. 31.

¹⁸ Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, a.g.m., s. 60.

6. Bir toplumun ortak değerleri bireyler tarafından uzlaşılarak inşa edilir. Bylece ortak değerlere sahip bireyler, benzer davranışlar sergileyerek uyumlu bir şekilde yaşamlarını sürdürebilirler. Bu açıdan değerler sosyal hayatta önemli bir konuma sahiptir. Fakat bu durum toplumdaki her bireyin aynı değerle ya da aynı değerler sıralamasına sahip olduğu anlamına gelmez. Bazı kişilerin sahip olduğu değerler toplumun ortak değerlerinden farklılık gösterebilir. Bu farklılıklar ne kadar büyük olursa kişi toplumla o kadar büyük çatışma yaşar. Küçük farklılıklar ise toplum tarafından hoş görülmeyebilir.¹⁹

7. Değerler sosyal pekiştirenler ve modellerle toplumda yaygınlık kazanır veya kaybolur.²⁰ Bir değer insanlar tarafından takdir görüyor ve birileri bu konuda model oluyorsa, o değerin toplumda devamı böylelikle sağlanmış olur. Toplum desteğini kaybetmiş, onaylanmayan ve model olarak sergilenmeyen değerler ise bir süre sonra kaybolurlar.²¹

1.1.2. Değerlerin Doğası ve Tasnifi

Değer felsefesinde, olgu bilincinden sonra ortaya çıkan tavır; öznenin, olguya yüklediği niteliklidir. Buna göre, değer söz konusu olduğunda, işe mutlaka öznenin karışması gerekir. Öte yandan değer, öznenin teorik bir tavır ya da yöneliminden çok, pratik bir tavır ya da yöneliminin ifadesidir. Değer, öznenin ilgili nesnenin kendi kişisel amacı ve eylemleriyle olan ilişkisini ifade etmek üzere ona eklediği bir niteliklidir. Değer işe bu süreçten sonra kendi başına ve nesnel bir biçimde değerli bir şey olarak görülmek suretiyle nesnelleştirilir ve nesneye yansıtılır.²²

Değer, bir ölçüt olarak, olanla olması gereken ayrımını içerir ve her zaman olumlu ya da olumsuz bir şey olarak görünür. Öte yandan, tüm değerler, değer biçme tarzı ve biçtiği değer doğru olmayabileceği için, tavrı zorunlu olarak kabul edilmek durumunda olmayan değer biçici bir öznenin nesne ya da olguyla olan ilişkisini içerdiğinden tartışmalı olabilir.²³

Natüralist sosyologlar değerlerin deneysel bir içeriğe sahip olduğunu savunarak saha araştırmalarının konusu olduğunu ileri sürerler. nl natüralist sosyolog Perry,

¹⁹ Yorulmaz, a.g.e., s. 69.

²⁰ Enver Sarı, “ğretmen Adaylarının Değerler Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi rneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3(10), 2005, s.77.

²¹ Yorulmaz, a.g.e., s. 69, 70.

²² Cevizci, “Değer”, a.g.e., s. 201.

²³ a. yer.

değerlerin doğasının insanın ilgisi, ilgi objeleri, ilgilerin cinsi, miktar ve yoğunluğuyla açıklanabileceğini öne sürer. Bir şey ancak ilgi konusu olduğu takdirde bir değer taşır.²⁴

Değerlerin ortaya çıkışına etki eden faktörler ve değer hükmünü kazanan fiillerin doğası ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Değerlerle ilgili yargılarımızı nasıl kurduğumuz, doğrudan değerlerin ortaya çıkışıyla ve oluşumuyla bağlantılıdır. Bir değer ancak bağlantılı olduğu eylemlerin sonucunda ortaya çıkar. Değerlerin doğası ve ortaya çıkışı onu oluşturan insanın bilgi, ahlak ve sanat etkinliklerini anlamakla alakalıdır. Değer olarak yorumlanan her türlü kavram eyleme dönüşmeden tasarlanamaz.²⁵

Değerin oluşması için ilk etken bireydir. Nesnenin bireyin ona attığı dışında bir değeri olamaz. Bundan sonraki basamak ise değer eylemle gerçekleşmesidir. Değer, eylemin sonunda, eylem veya eylemlerin ortaya çıkardığı sonuç hakkında bir değer yargısı belirtmek zorundadır. Örneğin dostluk, dürüstlük, adalet gibi değerler, bu değerleri taşıyan bireyler sayesinde oluşur. Bu değerleri taşıyan bireylerin değerlere ilişkin ortaya koyduğu eylemlerde, değer yargılarını meydana getirmiş olur.²⁶

Kendisini ancak değerler dünyası içinde inşa eden insan, yaşadığı çevrenin ve dünyanın etkin bir parçasıdır. İnsanın kendisi ve kendisi dışındaki varlıklarla etkileşimde bulunmasıyla oluşan kültür, paylaşılan değerler, simgeler, idealler, inançlar ve yaşantıların bütünü olarak düşünüldüğünde bireyin eylemlerinin ahlakî standartlara uygunluğunu belirler. Değerler toplumu oluşturan bireylerin oluşan değerleri koruması veya göz ardı etmesine bağlı olarak devam ederler yahut yok olurlar. Değerler, insanın yaşadığı toplumun kültürel öğeleri üzerine kuruludur.²⁷ Değerlerin ortaya çıkışında sosyal onay önemli bir yer teşkil etmektedir. Toplum tarafından onaylanan davranışlar zamanla değerlere dönüşür ve bireyler tarafından içselleştirilir.²⁸

Değerler olgusal anlamda sınıflandırılmaya tabi tutulmuş ve bir takım değer anlayışları ortaya çıkmıştır. “Bir şeyin en yüksek sayıda insan için en yüksek mutluluğa katkıda bulunduğu sürece değerli olduğunu savunan” anlayış yararçı değer anlayışı olarak tanımlanmıştır. İyilik, güzellik, doğruluk gibi değerlerin insandan bağımsız olarak

²⁴ Özensel, a.g.m., s. 227.

²⁵ Hakan Poyraz, “Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı”, *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan v.d., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, s. 83.

²⁶ Poyraz, a.g.m., s. 84.

²⁷ Sadegül Altun Akbaba, “Eğitim Yönetimi ve Değerler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 1, No: 1, Ocak-2003, s. 8.

²⁸ Bülent Dilmaç, Erhan Ertekin, Ersen Yazıcı, “Değer Tercihleri ve Öğrenme Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 7, No:17, Haziran-2009, s. 29.

var olduğunu, kişiden kişiye, kültürden kültüre değişmeyen nesnel gerçekliklere karşılık geldiğini savunan görüşe ise nesnelci değer anlayışı adı verilmiştir. Buna karşın, iyilik, doğruluk ve güzellik gibi değerlerin nesnel bir gerçeklikleri bulunmadığını, kişisel duygulardan, tavır ve gerçeklik yorumlarından başka bir şey olmadığını dile getiren değer görüşüne de öznel değer görüşü denilmiştir. Değerlerin bir kültürden diğerine farklılık gösterdiğini, yine değerlerin kişinin çevresi, kültürü ve mizacı tarafından belirlenen kişisel ve toplumsal tercihlere göre şekillendiğini öne süren değer anlayışına da göreceli değer anlayışı denilmiştir.²⁹

Farklı araştırmacılara, farklı bilim dallarına, farklı bakış açılarına göre değerlerin sınıflandırılması söz konusu olmuştur. Örneğin, Alman Psikolog Edward Spranger değerleri estetik, teorik, ekonomik, siyasî, sosyal ve dinî değerler şeklinde altı temel gruba ayırmıştır. Bu değer grupları daha sonraki yıllarda Allport ve arkadaşları tarafından bir ölçüğe dönüştürülmüştür.³⁰

Değerlerin sınıflandırılması ile ilgili deneme yapanlardan biri olan Nelson da değerlerin yaratan, yaşayan insan ve insan grupları özelliklerini ön plana çıkarmıştır. Nelson bireyden topluma doğru açılan bir yelpazede değerleri bireysel değerler, grup değerleri ve sosyal değerler olmak üzere üç bölüme ayırmıştır.³¹

Ahlak felsefesinde değerler, özsel ve araçsal şeklinde ikiye ayrılır. Bu ayrıma göre kendisi için istenen şeylere özsel, başka şeylere ulaşmak için bir araç olarak istenen şeylere araçsal değerler denir. Özsel değerler, yaşama anlam katan, kendisi için yaşanan değerlerdir. Araçsal değerler ise özsel değerleri belirli koşullarda gerçekleştirmeye yarayan değerlerdir.³²

Değerler konusunda önemli çalışmalar yapmış olan Rokeach de benzer şekilde değerleri amaç ve araç değerler şeklinde ayırmıştır. Amaç değerler hayatın temel değerlerini, araç değerler ise bu amaçlara ulaşmada kullanabilecek davranış biçimlerini içermektedir.³³

²⁹ Cevizci, "Değer", a.g.e., s. 202.

³⁰ Oktay Akbaş, *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının (Değerlerinin) İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2004, s. 30-31.

³¹ Oktay Akbaş, a.g.t., s. 19.

³² Hasan Ünder, "Türkiye'de Batılılaşma ve Değerlerin Araçlaşması", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 28, Sayı: 2, Yıl: 1995, s. 294.

³³ Milton Rokeach, *Change and Stability in American Value Systems, 1968-1971*, London: Public Opinion Quarterly, 1974, 38.2, s. 229.

1933-1952 yılları arasında Türkiye’de çalışmış Macar Akademisyen Schwartz’a göre evrensel değerler üç evrensel gereksinimin zihinsel temsilidir. Bu ihtiyaçlar: biyolojik gereksinimler, kişilerarası koordinasyon için gerekli etkileşimler ve grup refahı için sosyal taleplerdir. Schwartz ve Bilsky bu üç gereksinimden yola çıkarak elli altı değer ve bu değerlerin içinde yer aldığı sekiz motivasyonel alan tespit etmişlerdir.³⁴

Toplumbilimci Hilmi Ziya Ülken’e göre değerleri içkin, aşkın ve normatif olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. İçkin değerler; kavramlar, duygular ve eşya ile münasebetten doğan ve bilinçle çevrelenen, ‘İnanma’dan daha çok bilmenin hâkim olduğu değerlerdir. Aşkın değerler kişiler arası ilişkilerden meydana gelirler. Bireyin sosyal çevresiyle etkileşmesinden doğan değerler, kişiler arası değerlerdir; bilgiden çok, inanma üzerinde kuruludur. Normatif değerler ise, kişiler arası ilişkilerden doğan sözler ve eylemlerin birbirleriyle değişiminden doğan değerlerdir.³⁵

Ülken’in sınıflaması “inanma” ve “bilme” odaklıdır. İçkin değerler deneyim içinde kalan, insanın doğası gereği kendinde var olan ya da öğrenilebilen değerlerdir. Aşkın değerler olgusal ya da gözlem ve deneye dayalı bilgilerin sınırını aşan değerlerdir.³⁶

Değerler eğitimi kimi zaman insanî değerler, evrensel değerler adı altında çalışılmış ve çeşitli modeller ortaya konmuştur. Örneğin Kulaksızoğlu ve Dilmaç “İnsani Değerler Eğitimi Programı” adı altında bir model çalışmış, önce insanî değerler nelerdir sorusunu cevaplandırıp ardından da bu programın sevgi, hakikat, iç huzur, doğru davranış ve şiddetten kaçınma olmak üzere beş temel evrensel nitelikli değerinden bahsetmişlerdir.³⁷

1.1.3. Değerlerin Önemi ve İşlevleri

Değer kavramı, günümüzde gündelik hayatın farklı veçhelerinde sıkça kullanılan bir kavram olmuştur. Siyasetten iş dünyasına, tıptan akademiye, eğitimden medyaya kadar çok farklı alanlarda insanların üzerinde mutabık oldukları ya da olmaya çalıştıkları bir terim olarak değer, son yılların en gözde kavramlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁸

³⁴ Shalom H. Schwartz, Wolfgang Bilsky, “Toward A Universal Psychological Structure of Human Values”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1987, 53.3, s. 550.

³⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, İstanbul: Doğubatu Yayınları, 2016, s. 364.

³⁶ Ülken, a.g.e., s. 353.

³⁷ Bkz. Adnan Kulaksızoğlu, Bülent Dilmaç, “İnsani Değerler Eğitim Programı”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl: 2000, Sayı 12, s. 199–208.

³⁸ Şeyma Arslan, Fatma Tunç Yaşar, “Yükselen Değer Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Değerler Eğitimi (Der. Y. Sinan Zavalı)*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014, s. 8.

Değerler bir anlam pusulasıdır. Değerler, bireyin hayata karşı amaç ve hedeflerini belirlemede ve bunlara uygun bir hayat sürmesinde önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Şahsiyetin oluşmasında toplumun kendi dinamiklerinin oluşturduğu değerlerin, birey için hayati bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

Değerler, bireyin davranışlarını düzenleyen ve toplum içerisindeki konumunu belirleyen önemli bir olgudur. Toplum içerisinde bireyin otokontrolünü sağlayan ve yol gösteren değerler, insanları doğru olana yöneltir. Bunun haricinde toplumun uygun görmediği davranışların yapılmamasında da değerlerin işlevi büyüktür. Toplumun oluşturan bireyleri bir arada tutmada önemli bir fonksiyonu icra eden değerler sayesinde insan isabetli kararlar verir.

Ahlaklı kişilerin toplum için kesinlikle birer servet olduğunu dile getiren Amerikalı sosyolog Fichter, değerlerin sosyal işlevlerini şu şekilde ifade eder: Değerler, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin sosyal değerinin yargılamasında birer araç işlevi görürler. Bireyin toplum gözünde nerede olduğunu bilmesine yardım ederek tabakalaşma sistemini mümkün kılar. Değerler bireylerin dikkatini yararlı olarak kabul edilen maddi kültür nesnelere üzerine odaklayarak o nesne için çaba göstermesine sebep olur. Kişilerin sosyal rollerini seçmesi ve gerçekleştirmesinde rehberlik eden değerler, bu rollerin beklentilerinin ve gerekliliklerinin farkına varmalarını sağlarlar.³⁹

Sosyologlar için değerler, insanla ilişkili olması açısından önem arz eder. Bunun nedeni kişinin sosyal bir varlık olarak ortaya koyduğu davranışların sosyolojik incelemenin başlangıç noktası olmasıdır. Toplumsal davranışlara bağlı olarak oluşan toplumsal yargı içinde kişinin bağlı olduğu değerler kendisi dışında tezahür eder. Örneğin sosyal saygınlık, kişinin kendisinden değil iyi bir aileden gelmesiyle kazanılır. Örneğin bireyin insanlık onuru, kişinin davranışlarıyla ilişkilendirilir. Kısaca değerler, kişinin toplumsal olarak değerlendirilmesinde ve statü kazanmasında etkilidirler.⁴⁰

Değerlerin, bireyin davranışlarında ve toplumsal faaliyetlerinde amaç ve yön tayin eden bir yapı olduğunu, bireyin davranışlarını yargılayan bir ölçüt olduğunu söylemek mümkündür. Değerlerin bireye kattığı en önemli faydalar arasında ise kişinin diğer insanlardan beklentileri ile, toplumun bireyden beklentileri konusunda fikir sahibi olması olarak düşünülebilir. Bu bağlamda kişinin, doğruyu yanlıştan, ahlakî olanı gayri ahlakî

³⁹ Özensel, a.g.m., s. 231.

⁴⁰ a.g.m., s. 232.

olandan, haksızı ise haklı olandan ayırt edebilme yeterliliğine ulaştırabileceğini söyleyebiliriz.

Kişiler yüce değer ve inançlara sahip olmasalardı davranış kalıplarını öven normların da olması düşünülemezdi. Bu da kişi ve inançlara yönelik değerlerin çiğnenmesinde hiçbir yaptırım gücünün olamayacağı anlamına gelirdi. Sosyal problemler tanımlanamaz duruma gelerek davranışlar karşılığını bulamazdı.⁴¹

1.2. DEĞERLER EĞİTİMİ

1.2.1. Değerler Eğitiminin Tanımı ve Tarihçesi

Değer, bireylerin herhangi bir kişi, varlık, olay, durum vb. karşısında ortaya koyduğu ve sahip olduğu üstün nitelikler ve donanımlardır. Sahip olunan değerler bireyin gelecekte kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını, hatta hayatını belirleyecek etkenler olduğu için bireyin belli başlı değerlerin farkına varması, gerekli değerleri kazanması, yeni değerler benimsemesi; bütün bu değeri kişiliğinin temel taşları haline getirerek davranışa dönüştürmesi gerekir.⁴²

İnsanlar başkalarının kendileri ile benzer tercihler göstermelerini, benzer davranışlarda bulunmalarını isterler. Benzer şeyleri tercih etmeyi bu kadar değerli bulan insanlar çocuklarına da bu değerleri aktarmak, onların da kendilerine benzer tercihlerde bulunmalarını sağlamak isterler.⁴³ Herkes için daha iyi bir dünya oluşturma arayışıyla pozitif değerleri öğretmek veya değerleri geliştirmek için gösterilen açık çabalara güncel literatürde daha çok değerler eğitimi adının verildiğini görmekteyiz. Bu doğrultuda değerler eğitimi “değerler ve/veya değerleri geliştirme veya gerçekleştirme süreci konusunda öğretim için açık bir girişim veya çocukların ve gençlerin pozitif değerleri keşfedip geliştirmeleri ve kendi potansiyellerine göre ilerlemeleri için yürütülen eğitimsel gayretler olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴

Eğitimin ilk insandan günümüze kadar gelen kadim bir süreç olduğunu düşünürsek, değerler eğitimi de insanlık tarihinin başlangıcına kadar götürebilmek mümkündür.

⁴¹ Özensel, a.g.m., s. 233.

⁴² Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi: Eğitimde Yeni Ufuklar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012, s. 18.

⁴³ Hasan Bacanlı, “Değer, Değer midir?”, *Eğitime Bakış Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 19, s. 20.

⁴⁴ Recep Kaymakcan, Hasan Meydan, *Ahlak Değerler Ve Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2014, s. 138.

İlk insan ile başlayan insanlığın ahlak eğitimi serüveni tarihin her döneminde eğitim olgusu içerisinde kendine yer bulmuştur. Mısır, Çin, Hindistan, İran, Beni İsrail ve Eski Yunanda olduğu gibi eski köklü eğitim geleneklerinde ahlak eğitimi her zaman en önemli yeri işgal etmiştir.

Başlangıçta Müslüman dünyasında ve Batı Hıristiyan dünyasında eğitim tamamen din merkezliydi, genel eğitimin dinî nitelikte olmasıyla değerler de büyük ölçüde din merkezli verilmekteydi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın ilk yarısında C. Darwin, K. Marx, S. Freud ve F. Nietzsche'nin düşüncelerinin yaygınlık kazanması dinî geleneğin ve ahlak eğitiminin okullardaki yerini kaybetmesine neden oldu. Sanayileşme nedeniyle farklılaşan ihtiyaçlar ve ulus devletlerin eğitim olgusunu kontrol altına almaya başlamasıyla birlikte okulların teknik ve bilime yönelik fonksiyonları gelişirken ahlak eğitimi yönünde zayıflama görülmekle birlikte bu dönemlerde de öğretmenler farklı tarzda değerlerle ilgilendiler. Bu dönemde özellikle yirminci yüzyılın başlarında değerler ve karakter eğitiminin devletlerin ulus oluşturma düşüncesiyle bütünleşerek eski dinî yapısını kaybetmeye başlamasına şahit olundu. 1950'li yıllar boyunca eğitim sistemlerinde değerlerle ilgili olarak geleneksel ahlak eğitimi anlayışına bağlı kalınarak topluma adaptasyon ve uyuma vurgu yapıldı.

1960'lar bütün toplumda ve eğitim sisteminde bireysel gelişim, demokrasi ve özgürlükler alanında büyük bir motivasyon oluşturmuştur. 1960'lar bir yandan toplumdaki eski uyumlu değerler sisteminin daha fazla gerilemesi diğer yandan da süre giden özgürleşme sürecinin bir parçası olarak bireyin kendi değer oryantasyonunu sağlaması konusunda daha fazla istek gösterilmesini ön plana çıkarmıştır. Değerler ve eğitimi üzerine ilginin 1970'lerde arttığı görülmektedir. Bu yıllarda değerlere gösterilen ilgi sadece eğitimcilerle de sınırlı kalmamış, psikologlar, sosyal psikologlar, din adamları hatta siyasetçiler bu yıllarda değerler ve eğitime ilgi göstermiştir. Bu dönemde değerler eğitiminde geleneksel değerlerin doğrudan öğretimi ve öğretmen modelliği yerine öğrencilerin kendi değerlerinin farkına varmalarını, kendilerine özgürce değerler belirlemelerini sağlayacak yöntemlerin arayışına girilmiştir. 1980'li yıllardan sonra ise Batıda değerler eğitimi alanında yeniden geleneksel değer ve tutumların yer edinmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemde hümanist psikoloji ekolünden bilişsel ve davranışçı ekollere doğru yaşanan geçiş süreci, post modernizm ile birlikte muhafazakâr değerlerin dile getirilişindeki canlanma, liberal siyasi düşüncenin güç kaybetmesi ve toplumsal yapı

ile eğitim sisteminde yaşanan bozulmaların kaynaklarından birinin değerler alanındaki göreceliliğin olduğuna dair eleştiriler daha bütüncül, geleneksel değer ve yöntemleri göz ardı etmeyen karakter eğitimi yaklaşımını ön plana çıkarmıştır.⁴⁵

Değerler eğitiminin bu serüvenine bakıldığında; dünya genelinde yaşanan siyasî, ekonomik gelişmeler, toplumsal yapıların değişmesi ulusların değer anlayışlarını etkilemiş ve buna bağlı olarak da eğitim sistemleri gözden geçirilmiştir. Değerler eğitiminin arka planındaki bu tarihî serüvenin bilinmesi başta güncel yaklaşımlar olmak üzere bundan sonraki konuların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

İnsanın gelişimi ve öğrenmesi ile ilgili bilgi veren kuramlar, toplumsal yapıların değişmesi nedeniyle evrensel değerlerin birlikte kazanıldığı bir eğitim anlayışı ihtiyacını doğurmuştur.⁴⁶ Bu ihtiyaç da değerler eğitimi alanında kapsamlı planlamaları gerekli kılmıştır.

Değerler eğitiminin planlı bir şekilde uygulanması onun değerlerle iç içe olmasına bağlıdır. Sadece sevilen, istenen, model gösterilen, referans olarak başvurulabilen değerler benimsenebilir. Siyasî ve sosyal sistemimizin üzerine kurulu olduğu değerler neyse, hangi değerler benimsenerek yüceltilmişse, öğretilmesi gereken değerler onlar olmalıdır. İstenilen ve ideal olan değerler bu şekilde belirlenmelidir. Değerler eğitimi programlarının tüm çevreler tarafından desteklenmesi ve tüm faaliyet alanlarını kapsamaması gerekir. Teorikten ziyade pratik uygulamayı gerektirir.⁴⁷

Günümüzde küreselleşme ile birlikte postmodern toplum, üyelerine daha geniş perspektifli bir kültür havuzu sunmaktadır. Yeni toplum, bir yandan bireylere değerleri edinmede otonomi sağlamaya çalışırken; bir yandan da bireyden toplumsal sadakat, hoşgörü, farklılıkları kabullenme ve uzlaşma da istemektedir. Bugünün ve geleceğin ahlak eğitimcilerini en fazla meşgul edecek konuların başında bu ikilemin üstesinden nasıl gelineceği meselesinin yer edeceği anlaşılmaktadır.⁴⁸

1.2.2. Değerler Eğitiminin Amacı ve Önemi

Eğitimin öznesi konumunda olan insan melek tabiatlı değildir fakat, şeytan gibi sırf kötülük kaynağı da değildir. O, gelişme, olgunlaşma ve ona eşlik eden sistemli bir

⁴⁵ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 138-141.

⁴⁶ Ayla Oktay v.d., *Eğitim Bilimine Giriş*, Ed. Ayla Oktay, 2. b., Ankara: Pegem A Yayınları, 2007, s. 80.

⁴⁷ Necmettin Tozlu, Cem Topsakal, "Avrupa Birliği'ne Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan vd., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, s. 181.

⁴⁸ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 141.

eğitimle “iyi insan” ve “iyi vatandaş” olma yetenek ve yeterliliğine sahiptir. İnsanın karakterini yüceltecek, iyi olma kapasitesini artıracak ve onu erdemli kılacak olan bir eğitim olmadan, insanın kendi kendisine iyi işler başarması çok zordur.⁴⁹

Yüce bir varlığa inanma eğilimiyle dünyaya gelen insan, değerleri içinde bulunduğu toplum aracılığıyla öğrenir. Her toplum varlığının devamı için sahip olduğu kültürel mirası sonraki kuşaklara tevarüs ettirmek ister. Toplumlar bu mirası yeni nesillere eğitim aracılığıyla aktarırlar. Eğitimle ilişkisi bakımından ele alındığında değerler, hayatla doğrudan ilgisi olması ve insanın insanca yaşama çabasına yardımcı olması bakımından her çağda eğitimin hem amacı hem de konusu olmuştur.⁵⁰

Değerler eğitimi aracılığı ile varılmak istenen hedef, karakterli, ahlaklı, kişilik sahibi dürüst bireyler yetiştirmektir.⁵¹ Bu doğrultuda değerler eğitiminin amacı, çocuğun doğuştan getirdiği iyi tarafı ortaya çıkarmak, kişiliğinin her yönüyle gelişmesini sağlamak, insanî mükemmelliğe ulaşmasına yardımcı olmak; bireyi ve toplumu kötü ahlaktan korumak ve kurtarmak, bunun yanında iyi ahlakla donatmak ve devamını sağlamaktır.⁵²

Değerler eğitiminin diğer önemli bir amacı ise insan hayatını anlamlı kılmak, ruhsal dengeyi korumak, kişiliği güçlendirmek, ahlak ve karakteri sağlamlaştırmaktır.⁵³ Böylelikle milli ve kültürel değerleri öncelikleyen karakterli bireylerin hareket birlikteliği mutlu ve sağlam bir toplumu meydana getirir ki bu her toplumun arzu ettiği bir hedeftir.

Değerler eğitiminin birey açısından en önemli amaçlarından bir tanesi, kişinin kendisinin ve içinde yaşadığı toplumun özelliklerini tanımaya kılavuzluk ederek kendini gerçekleştirme sürecine kılavuzluk etmesidir. Karakterli, ahlaklı, kişilik sahibi bireyler yetiştirmeyi amaç edinmesi gereken değerler eğitiminin, insanın mükemmelliğe ulaşmasında katkıları çok olacaktır. Kalbe, zekâyâ ve iradeye hitap edebilen değerler eğitimi iyiliği sevdirmek, tattırtmak, istemek gibi amaçlara hizmet etmelidir. İrade üzerinde de etki etmesi gereken değerler eğitiminden, bireylerin değerlere bağlı olmasını

⁴⁹ Hayati Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011, s. 275.

⁵⁰ Hamdi Kızıler, İlyas Canikli, *Değerler Eğitimi*, Ankara: Deneme Yayınları, 2016, s. 26.

⁵¹ Ahmet Çağlayan, *Ahlak Pusulası; Ahlak ve Değerler Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005, s. 92.

⁵² Aydın ve Gürler, a.g.e., s. 15.

⁵³ a.g.e., s. 16.

sağlaması beklenmektedir. Bireylerin değerlere bağlı olması ve değerlerle donanması iyi bir değerler eğitimi sürecine bağlıdır.⁵⁴

Bilgi ve teknolojinin ilerlemesine rağmen değerler alanındaki daralma pek çok sorunu da beraberinde getirmektedir. Anomi, yabancılaşma, yaşamdan haz alamama, köksüzlük, değer patolojisi, varoluş bunalımı, manevi açlık, başarı nevrozları, amaçsızlık gibi bilimsel kavramlar bu durumun bireylerin psikolojisinde meydana getirdiği sonuçları anlamada yeterli bir fikir verir. Bunun sosyal karşılıkları ise; güç ve tahakküme dayalı bir dünya görüşü bağlamında şiddet ve cinsellik kültürünün öne çıkması, bölgeler arası dengesizlik ve yetersiz beslenme, çevre kirlenmesi, aile kurumunun zayıflaması, cinsel sapmalar, sigara, alkol ve uyuşturucu kullanımı, terör ve savaş, yüksek intihar oranları, paraya tapınma, madde bağımlılığı gibi göstergeler olarak karşımıza çıkar. Bütün bunlar, gelecekte toplumda etkin görev ve sorumluluklar yüklenecek yeni neslin yaratıcı güçlerinin önce kendi bireysel olgunlaşmalarına, buna bağlı olarak da toplumda “haz ve menfaat ahlakı” yerine, “erdem ahlakı”nın yaygınlık kazanmasına imkân verecek bir anlayışla eğitilip, yönlendirilmesinin önemini ortaya koyar.⁵⁵

Değerler eğitimi, değerlerin oluşumu, işlevleri, fonksiyonları, insanlar arası ilişkilerdeki ve milli kimliğin kuruluşundaki rolleri düşünüldüğünde hayati bir önem arz etmektedir.⁵⁶ Kişinin iyi bir insan olabilmesi, çevresine güven verebilmesi, iz bırakan davranışlar yansıtabilmesi açısından değerler eğitimi, eğitimin vazgeçilmez unsurlarını oluşturur.⁵⁷ Değerler eğitimi, sağlıklı düşünebilen ve davranabilen bireylerin yetiştirilebilmesi için gereklidir. Bir toplumun geleceğini garanti altına alabilmesi için ahlakî ilke ve değerlere sahip bireylerden oluşması gereklidir.⁵⁸

Tarihin derinliklerinden süzülerek gelen kültürel değerlerimiz ve tarihi mirasımız, milletimizin en büyük hazinesidir. Kitlelerin yığın veya grup olmaktan kurtularak aralarında ortak duygu, düşünce ve değerler oluşturması aynı zamanda onların ortaklaşma, kaynaşma ve dayanışma süreçlerini de sağlayan öğelerdir.⁵⁹

Günümüzde toplumsal alandaki bozulma, özellikle de gençler arasındaki problemler birçok yerel ve uluslararası araştırmacı tarafından dillendirilmektedir. Gençler

⁵⁴ Aydın, a.g.m., s. 6.

⁵⁵ Hökelekli, a.g.e, s. 276.

⁵⁶ Topsakal, a.g.m., s. 181.

⁵⁷ Çağlayan, a.g.e., s. 90.

⁵⁸ Aydın, a.g.m., s. 5.

⁵⁹ Yaman, a.g.e., s. 9.

daha fazla oranda şiddet, sosyal problemler ile birbirlerine ve çevrelerindeki dünyaya saygı yoksunluğundan etkilenmektedirler.

Bencilik, konuşma, otoriteye karşı gelme, şiddet eğilimi, alkol ve uyuşturucu maddelerin kullanımındaki artış, cinselliğin küçük yaşlara inmesi, toplumsal sorunlara duyarsızlık, orantısız cep telefonu, internet kullanımının getirdiği sorumsuzluklar gibi gittikçe kötüleşen gençlik eğilimleri değerler eğimine olan ihtiyacı bir kez daha gözler önüne sermektedir.

1.2.3. Değerler Eğitiminde Süreç ve İlkeler

Değerler eğitimi programının nasıl sistematize edileceği ve süreç içerisinde nasıl bir öğretim programının oluşturulacağı önemli bir konu olmuştur. Değerler eğitimi sürecinde uygulanabilecek yöntem ve tekniklerin hangi ilkelere bağlı olarak uygulanması gerektiği ve sürecin işleyişi ile ilgili açıklamalara yer vermek uygun olacaktır.

Amerikan dilbilimci Bailey değerler eğitiminin akıl yürütme ve mantıklılığı teşvik etme, empati geliştirme, öz saygı geliştirme ve iş birliği geliştirme olmak üzere dört genel süreç içerisinde uygulanması gereken bir program olduğunu savunur. Bu süreçlerin değer eğitiminde gerekli becerileri geliştirmeye yönelik çalışmalar olduğu söylenebilir. Her süreç bu becerileri oluşturmaya yöneliktir.⁶⁰

Değerler eğitiminde gerekli becerilerin geliştirmeye yönelik süreçlerden biri de akıl yürütmedir. Akıl yürütme yoluyla varılan sonuçlara çıkarım denilmektedir.⁶¹ Akıl yürütme sürecinde öğrenciler öğrenme sürecine uyum sağlarlar ve soyutlama sürecine yönelirler. Öğrenme süreçlerine aktif olarak katılarak karşılaştıkları olayları gözlemlene imkânı bulurlar. Bu ilkeye göre öğretilmeye çalışılan değerler öğrenciye takdim edilir. Öğrencinin mantık süzgecinden geçirdiği değer, kendi yaşamına uygunsuzsa öğrenmeye yönelir, değilse yönelmez. Akıl yürütme ve mantıklılığı teşvik etmeye odaklanan bu süreçte değerler sistemi öğrencilere mantıklı hareket alanı sağlayarak, muhakeme gücünü kullanma imkânı sunar.⁶²

⁶⁰ Ahmet Doğanay, "Değerler Eğitimi", *Hayat Bilgisi Ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Ed. Cemil Öztürk, Ankara: Pegem-A Yayıncılık, 2006, s. 264-266.

⁶¹ Zekai Şen, *Modern Mantık*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2003, s. 40.

⁶² Bülent Dilmaç, "*İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlaki Olgunluk Ölçeğiyle Eğitimin Sınanması*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 1999, s. 30.

Değerler eğitimi sürecinde önemli unsurlardan biri de empatidir. Empati, başkalarının durumunu anlayabilme, bir duyguyu birlikte yaşama, başkalarının duygularını paylaşma olarak tanımlanır.⁶³ Kendisine empatik bakıldığını ve kendisinin doğru anlaşıldığını hisseden öğrencinin kendine olan güveni artar. Bu şekilde olumsuz davranışlarından vazgeçmeye başlayarak, kendisine ait bir değerler sistemi kurmaya çalışır. Empatik tepki gösterme olarak adlandırılabilir bu yetenek eğitim yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu eğitim boyunca kazanılan görüş, tutum ve davranışlar dışarıya transfer edildikçe pekiştirilir ve kişinin kazandığı değerler desteklendiği sürece davranışa kalıcı olarak yerleştirilir.⁶⁴

Değerlerin topluma benimsetilmesi sürecinde önemli kavramlardan biri de benlik saygısıdır. Benlik, bir kimseyi kendisi yapan şey, kişiliği meydana getiren öz varlık olarak tanımlanabilir.⁶⁵ Benlik saygısı ise, kişinin kendisini değerlendirme sürecinden sonra benliğini kabul etme ve beğenme durumu olarak ifade edilebilir. Benlik saygısı gelişmiş olan bir birey kendisini önemli, değerli ve kabul görücü olarak algılar. Benlik saygısı, bireyin hayatını baştanbaşa etkileyerek davranışlarına yön verebilmektedir. Yüksek benlik saygısına sahip insanlar kendisini ve iç dünyasını değerli bulur. Kendisini olumlu değerlendirmelere tabi tutarak saldırgan tutumlardan uzak durur ve kendisini iyi hisseder. Düşük benlik saygısına sahip olan bireyler kendilerine güvenmezler ve zayıf yönlerinin kolay kolay üstesinden gelemeyizler. Bu bireyler diğer insanlara bağımlıdırlar ve sıkılgan, olumsuz bir kişilik yapısına sahiptirler.⁶⁶

Değerlerin öğretiminde bireyin kendisine olan saygısını artırmak, değerlerin bireye kazandırılmasına katkı sağlar. Çünkü kendisine saygısı artan bireyler değerleri, karakterin oluşmasındaki etmenlerden biri olarak görürler. Bu şekilde kazanılan değerler, bireyin topluma entegrasyonunu kolaylaştırmada önemli bir yere sahiptir.

Farklı yetenek ve sosyal beceri düzeylerine sahip bireylerin ortak bir hedef için gruplar halinde çalışarak öğrenmeyi gerçekleştirme süreçlerine işbirlikçi öğrenme denilmektedir. İşbirlikçi öğrenme sürecinde her öğrenci aktif olarak yer alır ve

⁶³ Yaşar Çağbayır, "Empati", *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 1436.

⁶⁴ Dilmaç, a.g.t., s. 31.

⁶⁵ Çağbayır, a.g.e., s. 548.

⁶⁶ Çağlayan, a.g.t., s. 86.

kendilerine düşen görevleri yerine getirmeye çalışır.⁶⁷ İş birliği geliştirme ilkesine bağlı kalınarak yapılacak bir değerler eğitimi sürecinde sevgi, saygı, hoşgörü, birlikte çalışma, grup faaliyetlerine katılma, sorumluluk alma, topluluk karşısında konuşabilme, yardımlaşma, karar verme, iyi vatandaş olma, güven, fedakârlık gibi değerler ise kolaylıkla kazandırılabilir.⁶⁸

Bir toplumun kalitesi ve geleceği her yönden iyi yetişmiş ve iyi karakter sahibi insanların varlığına bağlıdır. İnsanlar iyi ahlakî karaktere kendiliğinden sahip olmazlar. Değerler çocuk ve gençlere evde anne baba, okulda ise öğretmenler kanalıyla aktarılır ve yaşatılır. Çocuklarda iyi karakter geliştirmek, temelde ailenin sorumluluğu olmakla birlikte, aynı zamanda okulların, gönüllü kuruluşların, dinî kurumların ve gençliğe hizmet veren kişi, grup ve kurumların da paylaşılmış sorumluluğundadır. Böylece toplumda model alma, öğrenme, özdeşleşme ve uygulama içeren süreçler sonucunda iyi karakterli bireyler yetişir.⁶⁹

Değerler eğitiminin başarıya ulaşabilmesi için bir takım temel ilkelere ihtiyaç vardır. Manevi kirlenmenin yaygın bir durum aldığı günümüzde etkili bir değerler eğitimi olumlu değerleri kazandırmanın yanında, çocuk ve gençleri kuşatan olumsuz alışkanlık ve davranış eğilimlerini tedavi edici ve etkisiz kılıcı bir yol izlemelidir. Bu bağlamda popüler kültür ürünlerinin gençler üzerindeki bozucu etkilerini en aza indirebilmek için bunlara karşı eleştirel ve sorgulayıcı bir bakış açısı kazandırılmalıdır.

Günümüz toplumlarında ahlakî ve kültürel çoğulculuk gerçek bir durum olarak karşımızda durur. Toplumun değişik kesimleri arasında, bazen sınırları iyice belirgin olan farklı ve birbirine zıt ahlak ve değer anlayışları görülür. Bu durumda değerler eğitimi, toplumun her kesiminde saygın kabul edilen, evrensel, ortak insanı değerlere ve toplumsal taleplere göre düzenlenmelidir. Bunun yanında, öğrencilerde ahlakî değere özveriyle sahip çıkma ve bunları savunma; kötülüklerle mücadele etme bilincini canlı tutan bir “ahlakî cesaret” ile farklı yaşam biçimlerine karşı “tahammül ve hoşgörü” anlayışını yerleştirmeye önem verilmelidir.⁷⁰

⁶⁷ Vesile Yıldız, “İşbirlikçi Öğrenme ile Geleneksel Öğrenme Grupları Arasındaki Farklar”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 16, 17, No: 17, 1999, s. 155.

⁶⁸ Dilmaç, a.g.t., s. 33.

⁶⁹ Hökelekli, a.g.e., s. 280.

⁷⁰ Hökelekli, a.g.e., s. 283.

1.2.4. Değerler Eğitimi Yaklaşımları

Değerler Eğitimi hakkında genel bir bilgi verdikten sonra bu konuda günümüzde yapılan çalışmalara ve yaklaşımlara yer vermek konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Değerler eğitimi alanında çalışan uzmanlar, “hangi değerlerin öğretilmesi gerektiği?”, “değerler eğitiminin nasıl yapılacağı?”, “değer eğitiminde öğretmenin rolü” gibi konularda farklı fikirler ileri sürmüşler ve bu fikirlerde zamanla değerler eğitimi konusunda farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Değerler eğitimi yaklaşımları birbirinden tamamen bağımsız olduğu söylenemez. Hatta değerlerin eğitimi sürecinde bu yaklaşımların farklı yönlerinden istifade edilebilir. Kişilik gelişimi ve ahlakî gelişimi üzerine yapılan çalışmalar özellikle küçük yaşlarda model olma ve pekiştirmenin ahlak eğitiminde ve kimlik kazanımında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu süreç içerisinde ahlaka ulaşacak düşünsel ve kültürel birikime ulaşmaya başladığı ergenlik döneminden itibaren değer geliştirmeye yönelik yaklaşımların daha etkin kullanımının yararlı olabileceği düşünülmektedir.⁷¹

Değerlerin nasıl ve şekilde verileceği konusunda görüşler ortaya koyan değerler eğitimi yaklaşımlarını şu şekilde sıralayabiliriz: Değer telkini yaklaşımı, değer açıklama yaklaşımı, değer analizi yaklaşımı, ahlakî muhakeme yaklaşımı, yaparak ve yaşayarak öğrenme yaklaşımı ve bütüncül yaklaşım.

Yüzyıllardır benimsenen değerlerin doğrudan öğretimi anlayışında eğitim, yetişmiş neslin yetişmekte olan nesle, bilgi, kültür norm ve değer aktarımı şeklinde anlaşılmıştır. Öğrenenin pasif ve alıcı konumunda olduğu bu anlayışın temelinde, yetişkinlerin görevi, çocuklara toplumun değerlerini doğrudan öğretmek onları erdemli bireyler olarak yetiştirmektir.⁷²

Tümdengelimci bir yapıya sahip olan değer aktarma yaklaşımlarında önce benimsenmesi beklenen değer bir kural olarak ifade edilir, ardından da öğretim stratejileri yoluyla benimsetilmeye çalışılır. Öğretici, öğrencilerinden belirli değerleri kabullenmelerini ister ve onların bu değerleri kabullenmelerini sağlayacak öğretim

⁷¹ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 169-170.

⁷² Aydın ve Gürler, a.g.e., s. 70.

yaşantıları oluşturur.⁷³ Bu yaklaşımda değerlerin doğrudan öğretiminde değerlerin telkini⁷⁴ ve davranış değiştirme⁷⁵ olmak üzere iki yöntemin öne çıktığı görülmektedir.

Değerlerin eğitimi sürecinde bireyin pasif olduğu gerekçesiyle telkin yaklaşımlarına tepki olarak ortaya çıkan Değer Açıklama Yaklaşımında ise temel gaye kişinin değerleri ve davranışları arasında bütünlük oluşturmaktır.⁷⁶ Bu yaklaşıma göre bireyin hangi değeri benimseyip benimsemeyeceğine kendi özgür iradesiyle karar vermesi esastır.⁷⁷ Bu yaklaşımda öğretici, değerleri doğrudan empoze etmeden özgür düşünceye öne çıkararak grup çalışmalarına önem verir. Bu yaklaşıma göre öğrencilere kişisel davranış örüntülerini incelemeye ve kendi değerlerini belirginleştirip gerçekleştirmede hem mantıklı düşünme hem de duygusal farkındalığı kullanmak için yardım edilir.⁷⁸

Mantıksal düşünme süreçlerinin ön planda olduğu Değer Analizi Yaklaşımı ahlakî değerleri içeren örnek olaylar üzerinden sistemli düşünce becerilerini kullanarak öğrencilerin ahlakî değerleri kazanmasını sağlamaya çalışır. Bu yaklaşım öğrencinin karşılaştığı problemlerin neden ve niçin soruları temelinde kanıtlarla birlikte analiz edilmesini öngörür. Değer analizi yaklaşımı ahlakî muhakeme yaklaşımında olduğu gibi mantıksal düşünmeye önem verir. Bununla birlikte değer analizinde sosyal değerlere ilişkin konulara daha fazla odaklanılır.⁷⁹

Ahlakî Muhakeme Yaklaşımının gelişimine öncülük eden Kohlberg, değerler eğitiminin ahlakî muhakeme aşamalarına yoğunlaşması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu yaklaşım öğrencilerin yüksek değerler sistemine dayanan daha karmaşık düşünce şemaları geliştirmesine yardım etmeye dayanır.⁸⁰ Değer tercihlerini müzakereye dayanan bu yaklaşıma göre öğretmenin rolü, etik konularda öğrencilere yardımcı olmak ve aynı zamanda öğrencilerin düşünmesini kolaylaştırmasına hizmet etmektir.⁸¹

⁷³ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 171.

⁷⁴ a.yer.

⁷⁵ a.g.e., s. 173.

⁷⁶ a.g.e., s. 180.

⁷⁷ Ahmet Doğanay, "Değerler Eğitimi", *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*, Ankara: Pegem-A Yayıncılık, 2007, s. 268.

⁷⁸ Vedat Aktepe, Mustafa Tahiroğlu, "Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri", *International Journal of Social Science*, 2016, C. 42, s. 361.

⁷⁹ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 179.

⁸⁰ a.g.e., s. 175.

⁸¹ Aydın ve Gürler, a.g.e., s.73

Eğitimcilerin sınıf temelli öğrenme yaşantılarından çok toplumsal temelli yaşantıları vurgulamak için geliştirilen Yapararak ve Yaşayarak Öğrenme Yaklaşımı, öğrenme sürecinde öğrencilerin yaparak ve yaşayarak öğrenmelerini sağlayacak etkinlikler üzerinde durur. Bu yaklaşım bireylerin kendi değerlerine dayanan kişisel ve sosyal davranışlar için fırsatlar sağlamayı amaçlar.⁸² Eğitimcilerle düşen görev öğrencilerin model aldıkları kişilerin olumlu değerlerini ön plana çıkararak bu değerlerin içselleştirilmesine yardımcı olmaktır.⁸³

Karakter eğitiminde belirli yöntemleri bütünleştirip bir arada kullanan Bütüncül Yaklaşım, değer odaklı ve sistemli bir eğitim reformu önermektedir.⁸⁴ Adil Topluluk Okulları olarak da bilinen bu yaklaşımı, öğretmenlerin demokratik bir ortam oluşturması ve katılımcı demokrasinin sağlanması temeline dayanmaktadır.⁸⁵ Değerler eğitiminde bütüncül yaklaşımlar olarak kabul edilen ve katılımcı demokrasinin sağlanması temeline dayanan Adil Topluluk Okulları, karakter eğitiminde belli etkinlik ve yöntemleri bütünleştirip bir arada kullanmakta, değer odaklı ve sistemli bir eğitim reformu önermektedir.⁸⁶

Ahlak ve karakter eğitiminde bireyin ahlakî muhakeme yapması veya değerleri üzerine düşünmesi yerine toplumsal hayatın devamı için elzem olan saygı, sorumluluk, güvenilirlik, adil olma gibi temel ahlakî davranışların doğrudan ya da dolaylı olarak öğretilmesi ve alışkanlıklar kazandırılması zorunlu görülmektedir. Ahlakî muhakeme, değer açıklama ve değer analizi yaklaşımlarında ise bireyin değerleri üzerine düşünmesi, değerlerin toplumsal yaşamdaki işlevlerini fark etmesi kısaca bilişsel süreçlerini kullanması gerekir. Değerlerin gizli program ve doğrudan öğretilmesi ile ahlakî karakter için gerekli bilişsel, duyuşsal ve eylem boyutunun dengeli bir şekilde geliştirilmesi sağlanabilir.⁸⁷

⁸² a.g.e., s. 90.

⁸³ Aktepe, a.g.m., s. 362.

⁸⁴ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 183.

⁸⁵ Bkz. Lawrence Kohlberg, "The Just Community Approach to Moral Education in Theory and Practice", *Moral Education: Theory and Application*. New Jersey London: Lawrence Erlbaum Associates, 1985, ss.. 27-87.

⁸⁶ Kaymakcan ve Meydan, a.g.e., s. 183.

⁸⁷ Oktay Akbaş, "Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış", *Değerler Eğitimi* (Der. Y. Sinan Zavalı), C. 6, Sayı: 16, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014, s. 23.

Sonuç olarak toplumların sahip olduğu değerleri sonraki kuşaklara kazandırma gayretiyle ortaya çıkan değerler eğitimi yaklaşımları, farklı düşünce ve yöntemler ortaya koymak suretiyle değerlerin öğretiminde pratik çözümler sunmaya çalışmışlardır.

1.3. DİN VE DEĞERLER EĞİTİMİ

Başlangıçta İslâm dünyasında ve Batı Hristiyan dünyasında eğitim tamamen din merkezliydi, yani genel eğitim dinî olarak gerçekleşmekteydi.⁸⁸ İslâm din eğitimi, genel eğitimin merkezinde yer alıyordu.⁸⁹ Buna göre İslâm tarihinin ilk dönemlerinde din ayrı bir ders olarak değil; eğitimin tamamı dini olarak görülüyordu.⁹⁰

Dinî eğitim evde ve okulda, camide ve sokakta yaygın ve örgün eğitim yoluyla gerçekleştirildi. Okulda her Müslümana iman, ibadet, dinî değerler ve çeşitli düzenlemeler hakkında bilgi verme amacı güdülmüyordu. İstenilen eğitim resmî bir sınıf dersiyse sınırlı değil, okul dışı zamanın ve mekânın her yerinde gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı.⁹¹

Eğitimde amaç, “iyi bir Müslüman” yetiştirmektir ve eğitim süreci Allah’ın ilkelerine yani dinin ana kaynaklarına göre gerçekleştirilmekteydi. Çünkü en iyi eğitimci Allah’tır; en iyi muhtevayı O bilir, en iyi eğitim yöntemleri O’nun işaret ettiği yöntemlerdir, anlayışı hakimdi. Buna göre dinin ana kaynağı Müslüman dünyasında Kuran ve Sünnet iken, Batı’da Hz. İsa ve Kilise’nin emirleridir.⁹²

Orta çağdaki eğitimin dinî olarak nitelendirildiği bu dönemin ardından, modern dünyada seküler bir eğitim anlayışı eğitimin dinî niteliğini ortadan kaldırmış⁹³ ve din, eğitimi verilecek bir konu haline dönüşmüştür. Böylece din eğitiminin kendisi, dinle ilgili değerlerin bir aktarımını içeriyorsa da değerlerin yeni nesillere aktarılmasının din eğitimi alanından ayrıştırılması söz konusu olmuştur.⁹⁴

Böylece din ile toplumun değer sistemi arasındaki klasik bağlantı koparak dine bağlı olmayan değerler ve ahlak anlayışı doğmaya başlamıştır. Artık din, değerler

⁸⁸ Bkz. Muhammed Kutup, “Eğitimde Dinin Rolü”, *İslâmî Eğitim*, Derleyen: Nakib el- Attas, Çev: Ali Çaksu, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 81.

⁸⁹ Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Ankara: Gün Yayıncılık, 1999, s. 3.

⁹⁰ Seyfullah Bazarkulov, *Değer Öğretimi ve Dinden Öğrenme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2008, s. 32.

⁹¹ Kutup, a.g.e., s. 82.

⁹² Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2. b., Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2002, s. 41.

⁹³ Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992, s. 138.

⁹⁴ Bazarkulov, a.g.t., s. 33.

sisteminin tek kaynağı değil, sadece değer kaynaklarından biri haline dönüştürülmüştür.⁹⁵ Dinin belki aynı dine inanan insanlar arasında değerlerin mümkün ve makul olmasını sağlayan bir işlev gördüğü söylenebilir.

Sağlam bir karakter yapısını oluşturacak değerlerin eğitimi dünyevi olduğu kadar dinî bakış açısı için de birinci derece öneme sahiptir. Günümüz seküler kültürü haz, menfaat ve güç ahlakından beslenerek geleneksel değerleri önemsiz ve etkisiz duruma getirir. Bu durum yalnız bu toplumların kendi sınırları içerisinde kapalı kalmayarak, tam tersine küreselleşen bir dünyada küreselleşen bir anomi ve yabancılaşmaya yol açar.⁹⁶

İçinde yaşadığımız çağın insanını egemenliği altına alan egoizm ve gösterişçilik ne yazık ki dinî hayatın da merkezine oturmuştur. Günümüzde din, pek çok insan tarafından öğrenilmesinde, anlaşılmasında, yaşanmasında emek sarf edilmesi, fedakârlıklarda bulunulması ve öğretilerine uygun bir ahlakî kişilik inşa edilmesi için gayret edilmesi gereken değerler sistemi olarak değil, “ilgi çekmeyi ya da bazı avantajlar elde etmeyi sağlayan bir araç” olarak algılanmaktadır.⁹⁷

Toplumun geleceğinde söz sahibi olmak ve kendi değerlerini etkin kılmak isteyenler için öncelikle yeni bir “ben idrakî”ne ulaşmaya ihtiyaç vardır. Bir toplumun kalitesi ve geleceği, sağlam ve iyi karakterli insanların sayısındaki artışa bağlıdır. Ahlakî duyarlılık ve ahlakî cesaret aşılamayana dinî gelenek eğitim anlayışının toplumsal değişime olumlu yönde bir katkı sağlayacağını belirtmek gerekir.

Modern dünyada ailenin eğitim işlevindeki azalma, din ve değerler eğitimiyle ilgili işlevine paralel bir seyir takip etmiş, bu işlerin devredildiği eğitim kurumlarında ise din ve değerler eğitimi için başta bir olan eğitim anlayışı daha sonra ayrılmaya yüz tutmuştur.⁹⁸ Günümüzde ana-baba ve yetişkinler eğitimi en az çocukların eğitimi kadar önem taşır. Hızla değişen ve gelişen şartlar içerisinde çocuk ve gençlerle iletişim kurmak yetişkinler için daha zor bir hal almıştır. Bundan dolayı sürekli olarak yenilenen bilgi ve eğitim yöntemleri konusunda öncelikle ana babaların, çocuk ve gençlerin eğitiminden sorumlu kişilerin aydınlanmaya ihtiyacı olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.⁹⁹

⁹⁵ Hans-Georg Ziebertz, “Çok kültürlü Toplumda Değerler Eğitimi Modeli”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Kasım 2004, Editörler: Recep Kaymakcan vd., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, s. 445.

⁹⁶ Hökelekli, a.g.e., s. 241.

⁹⁷ a.g.e., s. 242.

⁹⁸ Bazarkulov, a.g.t., s. 33.

⁹⁹ Hökelekli, a.g.e., s. 244.

Genel anlamda değerler eğitimi denilince akla ilk olarak dinlerin evrensel ahlakî boyutu gelse de bu noktada dinin inanç, ibadet ayağını yok sayan ve dinin sadece değerlerden ibaret olduğunu varsayan anlayışa da dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bu anlayışların temelinde her ne kadar insan sevgisi olsa da arka planda evreni yaratan ama insanın yaşamına karışmayan bir tanrı anlayışı ön plana çıkmaktadır. Bu anlayış aslında insanı parçası olduğu evrenden zamanla koparan ve amaçsızlığa iten seküler bir kaygının/düşüncenin ürünüdür. Halbuki din, inançla insanın zihinsel kodlarının temelini atar, sonra ibadetle sorumluluk bilincini yükseltir ve ahlakî değerlerle de onu yüceltir. Bu noktada değerler eğitimini dinden bağımsız düşünmek pek de mümkün görünmeyeceği gibi bu konudaki çabaları da uzun vadede boşa çıkacaktır.

Değerler eğitiminde iyi bir modelin varlığı, istenilen yönde davranış değişikliği meydana getirme sürecinde hayatî bir öneme sahiptir. Bu noktada İslâmiyet'in insanlığa getirdiği değerleri anlayabilmek ve hayata geçirebilmek Asr-ı Saâdet dönemini iyi anlamakla mümkündür. İslâmiyet'ten önce insanlığın içinde bulunduğu durumu anlamadan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) tebliğ ettiği değerleri doğru anlamak mümkün değildir. Yine İslâmî değerlerin gelecek nesillere kazandırılmasında Hz. Peygamber döneminde eğitime konu olan yer ve hususları bilmek bize din eğitiminde doğru kodlara götürecektir. Asr-ı Saâdet'te eğitime konu olan temel ilkeleri ve sosyal yansımalarını anlamlandırmak aynı zamanda bizi değerler eğitiminde daha sağlıklı bir zemine ulaştıracaktır.

II. BÖLÜM

ASR-I SAÂDET'TE DEĞERLER EĞİTİMİ SÜRECİNİN

ARKA PLANI

Bu bölümde İslâmiyet'ten önce Arap Yarımadası'nda insanlığın içinde bulunduğu ahlakî durum ve erozyona uğramış değerler incelenecektir. Daha sonra Mekke ve Medine dönemindeki genelde eğitime özeldir ise değerler eğitimine konu olan faaliyetler ile bu faaliyetlere ev sahipliği yapan mekânlar üzerinde durulacaktır. Böylelikle din eğitimi içerisinde değerler eğitiminin nasıl ve ne şekilde yer alacağı konusunda fikir edinilmeye çalışılacaktır.

Ahlakî değerler, dinin itikadî ve amelî boyutundan sonra gelen üçüncü sacayağıdır. Aslında değerler, bir topluma rengini ve ahengini veren ve onu ayakta tutan en temel dinamiklerden biri olarak tanımlanabilir. Değerler doğası gereği içinde yaşadığı toplumun, tarihinden, kültürel hayatından ve dinî tecrübesinden beslenir. Her toplum kendi içerisinde beslediği ve geliştirdiği değerlerin sonraki kuşaklara aktarılmasında, kendi varlığının devamlılığı açısından, ayrı bir hassasiyet taşır ve bu konuda birtakım stratejiler belirleyip bunu kendi eğitim sistemi içerisinde sistematik olarak ortaya koymaya çalışır.

İşte İslâm dini de insanlığı ayakta tutan bu değerlerin erozyona uğradığı ve toplumsal düzenin bozulduğu bir dönemde, evrensel prensipler/değerler ortaya koymak suretiyle insanlığı karanlıktan aydınlığa çıkarmıştır. İşte bu yüzdendir ki Hz. Muhammed'in (s.a.v.) önderliğinde karanlıktan aydınlığa giden bu zaman dilimine "Mutluluk dönemi, insanların en bahtiyar oldukları çağ" manasında Asr-ı Saâdet denilmiştir.¹ Asr-ı Saâdet döneminde değerlerin topluma benimsetilmesi sürecini anlayabilme gayreti, bu dönemde gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerini daha yakından incelemeyi zorunlu kılmıştır.

¹ Abdülkerim Özyayın, "Asr-ı saâdet", *DİA*, C. 3, Ankara: TDV Yayınları, 1991, s. 501.

2.1. CAHİLİYE DÖNEMİ

2.1.1. Cahiliye Döneminde Arap Toplumunun Değer Algısı

Bir toplumun değer algısını belirleyen en önemli hususlardan biri de önceki bölümde bahsedildiği gibi hiç kuşkusuz inanç biçimleridir. Arap toplumunun İslâmiyet'ten önceki değer algısına geçmeden önce şirk, müşrik ve câhiliye kavramlarını açıklamakta fayda vardır.

Sözlükte “ortak olmak”, “ortaklık” anlamlarına gelen şirk kelimesi², Allah'ın zatında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortak, dengi yahut benzerinin bulunduğuna inanma demektir.³ Genel olarak küfür zümresinde görülen müşrikler, Kur'an'da, putlardan yardım bekleyen, Allah'ı yalanlayan, Allah'ı bırakıp da başka şeylere tapan, kıyameti inkâr eden kimseler şeklinde vasıflandırılmıştır.⁴

Arap müşrikler Allah'a inanmıyor değillerdi. Onlar dinî inançlarının temelinde Allah inancına yer verirdiler. Bu inanç ile birlikte Arapların, pek çok ilahî varlığı veya kutsiyet izafe ettikleri bazı unsurları da dinlerinin vazgeçilmez bir paçası olarak kabul etmişlerdir. Onlar bu varlıkların kendilerini Allah'a yaklaştıracaklarına inanıyorlardı. Nitekim bu durum Kuran-ı Kerim'de şöyle ifade edilmiştir: “İyi bilin ki, halis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp da başka dostlar edinenler, ‘Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz’ diyorlar. Şüphesiz Allah, ayrılığa düştükleri şeyler konusunda aralarında hüküm verecektir...”⁵

Cahiliye dönemi Arapları için putların dışında ay ve güneşin de önemli bir yerinin olduğu anlaşılıyor.⁶ Ayrıca İslâmiyet'ten önce Araplar, ağaç, kuyu, mağara ve kayalık gibi tabî bazı varlıkların aracılıkları sayesinde “ilah”ları ile doğrudan rabîta kurabilecekleri düşüncesiyle bu gibi yerlere kutsiyet izafe etmişlerdir.⁷

Câhiliye, Arapların İslâm'dan önceki dinî ve sosyal hayat telakkilerini, genel olarak da kişilerin ve toplumların günah ve isyanlarını ifade eden bir terimdir.⁸ Bilgisizlik, cehalet, zorbalık, barbarlık ve vahşet hüküm sürdüğü için o döneme bu isim verilmiştir.

² Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, “şirk”, *Lisânü'l-Arabü'l-Arab*, C. 15, Beyrut: Dâru Sadır, t.y., 448.

³ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2010, s. 193.

⁴ Bkz. Râd, 13/14; A'râf, 7/37; Mâide 5/76, İsrâ, 17/96.

⁵ Zümer, 39/3. Ayrıca bkz. Yûsuf, 12/106.

⁶ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, C. 1, s. 47.

⁷ Hitti, a.g.e, s. 146.

⁸ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *DİA*, C. 7, Ankara: TDV Yayınları, 1993, s. 17.

Câhiliye döneminin öne çıkan özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Bilgisizlik, şirk, putperestlik, kabile asabiyeti, zorbalık, zulüm, haksızlık, adaletten, sulh ve nizamdan yoksunluk, çapulculuk, insan haklarını çiğnemek, insanların soylarından dolayı ayıplanması veya üstün görülmesi, çocukları öldürmek, kız çocukları toprağa gömmek, vahşiyane hareketler, kan davası, içki, kumar gibi kötü alışkanlıklardır. İslâm bunların tamamını yasaklamıştır.⁹ Nitekim Kur'an'da bu karanlık dönem şu şekilde özetlenmiştir: “İnsanların kendi elleriyle işledikleri kötülükler yüzünden, fesat (her tarafı kapladı) karada ve denizde yayıldı.”¹⁰

Arapların İslâmiyet'ten önceki tarihlerine “bilgisizlik çağı” anlamında Câhiliye denmesinin arakasında; medeniyet bakımından diğer toplumlara göre geride kalmaları, bilgisizlik ve gaflet içerisinde yaşamaları, kayda değer bir tarihlerinin olmayışı, puta tapmaları ve onları kötülüklerden alıkoyacak semavî bir dine sahip olmayışları gibi pek çok neden yatmaktadır.¹¹ İslâmiyet, beraberinde getirdiği evrensel prensiplerle Arap toplumu için bir aydınlanma ve bilgi döneminin başlangıcı olmuştur.

Müşrik Araplar dinî açıdan olduğu kadar sosyal ve siyasî açıdan da kötü bir durumda idiler. İffet ve şeref maksadıyla kız çocuklarını öldürüyorlar, cömert görünmek için mallarını telef ediyorlar, intikam ve yiğitlik için aralarında çıkan anlamsız savaşlarda mallarını ve canlarını heba ediyorlardı.¹²

İslâmiyet'ten önce Arap toplumunun yukarıda sıralanan kötü meziyetlerinin yanında cömertlik, konukseverlik, sözde durma, düşmanları bile olsa kendilerine sığınanları himaye, cesaret... gibi bazı iyi değerlerinin olduğunu söylemek mümkündür.¹³

İslâmiyet'ten önce Arap Yarımadası'nda putperestlerden başka, Musevî, Hristiyan, Mecusi ve Sabîî dinlerine mensup kimseler de var vardı. Bunlarından başka, çok az sayıda Hz. İbrahim'in tebliğinden o devre ulaşan dinî esasları benimsemiş tek Tanrı inancında olan Hanifler de vardı.¹⁴

⁹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 25.

¹⁰ Rûm, 30/41.

¹¹ Fayda, a.g.md., s. 17.

¹² Mehmet Kocatepe, *Hz. Muhammed'in Mekke Döneminde Uyguladığı Yaygın Eğitim*, Konya: İttifak Holding Kültür Yayınları, 1999, s. 38.

¹³ İrfan Yücel, *Peygamberimizin Hayatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 11.

¹⁴ Yücel, a.g.e., s. 10.

İslâmiyet'ten önce Arap toplumunun yapısı değerler konusunda hayli fikir vermektedir. Cahiliye döneminde Araplar, bedevî ve hazarî diye yerleşim konumuna göre ayrılan sosyal statülerinin dışında; toplumdaki konumları bakımından da hür, esir ve mevalî olmak üzere üç çeşit sosyal statüyü tanımışlardır.¹⁵

Arap toplumundaki hürler toplumun en itibarlı kişileriymişken aynı zamanda her türlü imtiyazdan istifade etme ve bunları kullanma yetkilerini sahiplerdi. Esirlerin ise toplum içinde hiçbir değeri yoktu. Mal gibi alınıp satılırlar ve hediye gibi hibe edilirdi. Hürriyetleri ve şahsi teşebbüs hakları olamadı. Mevaliler ise, hürriyetlerine kavuşmuş köle ve cariyelerden oluşurdu. Bunların sosyal durumu, köle ve cariyelere nispeten daha iyiydi. Köleler gibi alınıp satılamazlardı, fakat hür biriyle de evlenemezlerdi.¹⁶ Bu üç sosyal statüdeki insanların içerisinde sadece hürler eğitim ve öğretim yapma hak ve imkanına sahiptiler. Eğitim ve öğretimden istifade etme imkânı, daha çok önemli şehir merkezlerinde oturan seçkin insanlar tarafından lazım oldukça kullanılıyordu. Bedeviler, kadınlara da köle ve cariyelere tanıdıkları bu statüye yakın bir konum biçmişlerdi. Onlara göre, alınıp satılabilen ve birinden diğerine miras kalan bir eşya konumundaydı.¹⁷ Hz. Ömer'in (r.a.) İslâm öncesi kadının durumu hakkındaki şu sözleri konunun anlaşılması açısından dikkat çekicidir: "İslâm öncesinde bizler, kadınlara hiç değer vermezdik. Ne zaman ki İslâm geldi, Allah onlardan söz ettiği zaman artık onları da birtakım haklara sahip olduklarını anladık."¹⁸

Peygamberlik vazifesi kolaylıkla deruhte edilecek basit bir görev değildir. Hele son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vazifesi diğer peygamberlerden çok daha ağırdı. O, bütün insanlığı tevhide, hakikate, hidayete, kurtuluşa ve huzura davetle görevliydi.¹⁹ Oysa diğer peygamberlerin hepsi belirli bir kavme gönderilmişti. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in İslâmî davet ve nebevî eğitim vazifesini yürütebilmek için ruhen, ilmen, bedenen ve maddeten hazır olması gerekirdi. Bu hususta gereken hazırlıkları Allah'ın izni ve yardımıyla tamamlayan Hz. Muhammed (s.a.v.), peygamberliğinin her döneminde bu bilinci taşımıştır.²⁰

¹⁵ Neşet Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Mars T. ve S.A.Ş Matbaası, 1957, s.118.

¹⁶ Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumunu*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 6.

¹⁷ Subhi Es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, Tercüme: İbrahim Sarıms, İstanbul: Bir Yayınları, 1983, s. 46.

¹⁸ Buhârî, "Libas", 31; Müslim, "Talak", 32.

¹⁹ Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, C. 1, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986, s. 195.

²⁰ Kaynak, a.g.t., s. 12.

Resûlullah'ın (s.a.v.) davetinde İslâmî eğitime hazırlık merhalesinin, onun doğumundan itibaren başladığı ve hayatı boyunca da devam ettiği görülmektedir. Elbette onu, bu davete hazırlayan ve ona yön veren, bizzat Cenab-ı Hak idi. Ve O, Resûlünü kavminin şerefliileri arasından özellikle seçmişti.²¹

Resûlullah'ın (s.a.v.) peygamberliğinden önce karşılaştıkları güçlükler, Harbu'l-Ficar ve Hilfu'l-Fudûl'a katılması gibi tecrübeler onun ailevî, nefsî, iktisadî, siyasî, dinî ve içtimaî her sahada hazır hale gelmesi içindi.²²

Hz. Peygamber'in nübüvvet ruhen hazırlanmasında uzlete çekilmesinin de ayrı bir yeri vardır. Allah'ın nimetlerini tefekkür ve şükürle geçirdiği bu özel anlarda ruhen olgunlaşmıştır.²³

Hz. Peygamber, yaşadığı devirdeki pek çok Arap gibi okuma yazma bilmiyordu. Fakat bu, onun da diğerleri gibi cehaletin esiri olduğu ve cahiliye adetlerinin körü körüne uygulayıcısı olduğu anlamına gelmez. Çünkü Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Arap Yarımadası'nda kitabî ilimlerden ziyade şifahî ilimler (nesep ilmi, ticaret vs. gibi) ve belağata önem verilmekteydi. Resûlünü bu hususlarda gerekli bilgilerle donatan Yüce Allah Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: "...Allah sana bu ilahî kelâmı indirmiş ve sana bilmediklerini öğretmiştir. Allah'ın sana olan lütfu çok büyüktür."²⁴

Ayette de vurgulandığı üzere Allah, peygamberine nübüvvet için gerekli her şeyi öğretmiş, çocukluğundan itibaren de buna uygun bir hayat yaşatmıştı. O, fasih bir lisan öğrenmesi için daha bebek iken sütanneye verilmişti. Dedesinin şehrin ileri gelenleri ile yaptığı ciddî müzakereleri yakından izlemiş ve tek meşgalesinin oyun oynamak olacağı yıllarda cemiyet meselelerine aşina olmuştu. Daha çocuk yaşta maişet temini hususunda amcasına yardımcı olmak maksadı ile çobanlık yapmış bu sayede etrafındaki varlıkları sevk ve idare edebilme yeteneğini kazanmıştı.²⁵

Hz. Peygamber'in gençlik dönemindeki ticarî faaliyetleri, Arap toplumunu ve diğer kültürleri görme ve tanıma imkânı sağlamıştır. Bu ve benzeri vesilelerle Resûlünü gerekli

²¹ Ahmet Önkâl, *Resûlullah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 15. b., İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2000, s. 113.

²² Önkâl, a.g.e, s. 119.

²³ Yusuf Şevki Yavuz, "Nübüvvet", *DİA*, C. 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 282.

²⁴ Nîsa, 4/113.

²⁵ Önkâl, a.g.e, s. 134.

hususlarda aydınlatan ve bilgi sahibi eden Allah Teâlâ onun ruhî, ilmî, bedenî, maddî-manevî her yönüyle nübüvveti hazırlanmasını sağlamıştır.²⁶

2.1.2. İslâmiyet'ten Önce Arap Yarımadasında Eğitim-Öğretim

Bu başlık altında Asr-ı Saâdet dönemi öncesinde değerlerin öğretimine kaynaklık eden hususlar incelenip, eğitime konu olan yer ve durumlara değinilecektir. Mekke ve Medine'de okuma ve yazma durumu ile eğitim ve öğretim kurumları tespit edilmeye gayret edilecektir. Bu gayret, aynı zamanda çalışmanın temel konusu teşkil eden Asr-ı Saadet'teki değerlerin öğretimi konusunda gelişmelerin boyutlarını fark edilmesine de yardımcı olacaktır.

Tarihî bulgular, başlangıcında Nabat ve Aramî harfleriyle yazılan Arap yazısının İslâm'ın zuhurundan yaklaşık üç yüz yıl önce önemli gelişmeler kaydettiğine işaret etmektedir. Tarihi kaynaklara göre Hicaz bölgesindeki Araplar, İslâm dinin ortaya çıkmasından kısa bir zaman önce Arap yazısını öğrenmişlerdir.²⁷ Hicazlılar, yazıyı özellikle Yahudi dinini kabul etmiş Araplardan öğrenmişlerdir. Yahudi Araplar, bu işle diğer insanlara göre daha fazla meşgul olmuşlardır. Ancak İslâmiyet'ten önceki devirlerde Arap dilinde bir Hristiyan edebiyatının mevcudiyeti henüz ispat edilebilmiş değildir.²⁸

Değerlerin öğretilmeye başlandığı günlerde Mekke'deki okuma-yazma durumunu tespit etmek, eğitim açısından daha sonraki gelişmelerin seyrini takip etmek açısından bizlere kolaylık sağlayacaktır.

Cahiliye döneminde okuma ve yazma faaliyetinin günlük hayatın bir parçası olarak algılandığını söylemek zor olur. Kervan yollarının geçit noktası ve ticaretin yoğun olduğu bu beldede, zarurî olarak yazıya ihtiyaç duyulduğu şeklinde bir telakkî ilk anda makul görünmektedir. Ancak yazıya ihtiyaç hissettiren meşgalelerin yanında, okur-yazar sayısının beklentilerin aksine daha az olduğu hemen fark edilmektedir. İslâm'ın zuhuru esnasında okur-yazar olanları sayı ve isim vererek bildiren kaynak Belazurî'dir. Ona göre, söz konusu zaman diliminde Mekke'de okuma yazma bilenlerin toplam sayısı on

²⁶ Önkâl, a.g.e, s. 135.

²⁷ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s. 141.

²⁸ Wilhelm Barthod, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Terc: M. Fuad Köprülü, 2. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1963, s. 10.

yedir.²⁹ Ancak İbnu'l Esîr seçkin bir ticaret merkezi olması sebebiyle Mekke'de okur yazar olanların sayısının belirtilenden daha fazla olduğunu bildirmiştir. Nitekim bu isimler arasından erken dönemde Müslüman olan Abdullah b. Said b. As gibi sahabeler Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından başkalarına yazıyı öğretmek üzere öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir.³⁰

Mekke'de İslâm'ın ilk dönemlerinde halkın çoğunluğunun okuma ve yazma bilmemesine rağmen, bazılarının gayet güzel okuyup yazdıkları ve bu suretle halk arasında "küttâb" lakabıyla anıldıkları bize ulaşan haberler arasındadır.³¹ Mektep kelimesiyle eş anlamlı olan Küttâb, sözlükte yazı yazılan yer, yazıhane anlamlarına gelir.³² Arabistan'da İslâm'ın zuhurunda önce çok az yayılmış olmalarına rağmen okuma-yazma öğretiminin yapıldığı ve "küttâb" adı verilen okulların varlığından söz edilmektedir.³³

Araplar arasında okuyup yazma sadece ticaretle uğraşanların veya nüfuzlu asil kimselerin bildiği bir şeydi. Genellik ticaretle uğraşan Mekkelilerin civar yerlerdeki insanlara göre bu hususta daha ileri bir durumda oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır.³⁴

Mekke şehrinin sakinlerine kıyasla Medineliler, okuma yazmaya daha az ilgi göstermişlerdir. Resûlullah (s.a.v.), İslâm dinini tebliğ etmeye başladığı dönemde Medine'de okuma ve yazma bilenlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Ayrıca kaynaklarda bu dönemde "kâmil" olarak adlandırılan ve okuma yazma ile birlikte okuma ve yazmayı de iyi bilen az sayıda sahabenin varlığı da bildirilmektedir.³⁵ Cahiliye döneminde okur-yazar oranının (Mekke'ye kıyasla) gayet düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak her şeye rağmen burada da okuma ve yazma öğretiminin bazı kimseler tarafından yürütüldüğü ve yetersiz de olsa konu ile ilgili bazı gayretlerin olduğunu görmekteyiz.³⁶

Bireylerin davranışlarının istendik yönde değişmesine sebep olan veya bunu gerçekleştirmeyi hedef alan unsurlar, eğitimin birer unsuru ve bu unsura işlerlik

²⁹ Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, KTBY, 1. Baskı, Ankara 1987, s. 691

³⁰ Bkz. İbn Esir, *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993, s. 158.

³¹ Ziya Kazıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983, s. 22-23.

³² TDK Türkçe Sözlük, "sevgi", C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s.1527.

³³ Ahmed Çelebi, *İslâm Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1983, s. 33.

³⁴ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s. 141.

³⁵ Şakir Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017, s. 53.

³⁶ Gözütok, a.g.e., s. 61.

kazandıran yerleri de birer eğitim kurumu olarak görmek mümkündür. Bu doğrultuda sözlü geleneğin hâkim olduğu İslâm'dan önceki dönemde Küttâbları (mahalle mektepleri), Panayırları (çarşılar), Badiyeyi (çöl) ve evleri eğitim kurumları olarak sayabiliriz. Söz konusu yerleri aynı zamanda değerler eğitimine konu olan yerler olarak da tanımlayabiliriz.

İslâmiyet'ten önceki dönemde Arapların senenin bazı aylarında ticaret için kaldıkları çarşılar, toplumun ekonomik hayatına önemli bir hareketlilik getirdikleri gibi eğitim sahasında önemli bir katkı sağlamışlardır.³⁷ Bu panayırların içinde eğitim tarihi açısından en önemlisi Ukaz panayıridir. Arap dili, fesahat ve belağatını adeta bu panayır vasıtasıyla muhafaza edebilmiştir. Zira o dönemde Araplar, dillerini kutsama derecesinde severlerdi. Dinin kendi üzerlerindeki otoritesini, sadece dilin değil aynı zaman kendi güçlerinin de bir ifadesi olarak görürlerdi. Arapların bu panayır ile ilgili itinaları, güzel ahlak ve insanî faziletleri konu alan kaside ve şiirleri, burayı adete bir müddet sonra zuhur edecek olan İslâm dinine hazırlık yapan bir okul konumuna getirmiştir. Bu panayırın Arap dilinin gelişmesi ve korunması noktasında önemli bir görev üstlenmiş olması söz konusu panayırın bir eğitim kurumu olarak ele alınmasına vesile olmaktadır.³⁸ Aynı zamanda bu ve buna benzer panayırların, değerlerin aktarımında önemli bir fonksiyonu icra ettiği söylenebilir.

Cahiliye döneminde bâdiyeyi (çöl) bir eğitim ve öğretim kurumu olarak saymak mümkündür. Nitekim o dönemde köyde kentte oturanlarından bir kısmının, şehre inip dil öğreten bedevilerden öğrendikleriyle yetindiklerini; diğer bir kısmının da bununla yetinmeyip dili esas kaynağından öğrenmek maksadıyla yurtlarını terk ederek çöle göç ettiklerini görüyoruz. Bu nedenle bâdiye, zamanımızdaki mektebin yerini tutan bir hüviyetle karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Bu dönemde Arapların çocuklarını süt anneye verme geleneklerinin arkasında sağlık bir ortamda büyüme, dil gelişimi ve değerlerin öğretimi gibi nedenlerin olduğunu da unutmamak gerekir.

Eğitim ve öğretim için sistemli kurumlara sahip olamayan Arapların, çocuklarına değerler eğitimi vermek veya en azından kendi kültürlerinin devamını sağlamak için evlerinde lüzumlu eğitimi vermeye çalışmaları kaçınılmazdır. Bununla birlikte belli bir

³⁷ Cengiz Kallek, "Pazar", *DİA*, C. 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 195.

³⁸ Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, s. 70.

³⁹ Çelebi, a.g.e., s. 93.

ağırlıkları ve etkileri olan şairlerin evleri bir bakıma değerlerin aktarıldığı eğitim ve öğretim kurumu işlevleri görmekteydiler.⁴⁰

Önemli meselelerin görüşülüp karara bağladığı toplantı yeri olan Dâru'n-Nedve aynı zamanda sancakların bağlandığı, nikah merasimlerinin yapıldığı ve ergenlik çağına girmiş genç kızların gömlek giyme törenlerinin yapıldığı bir meclisti.⁴¹ Bunun yanında Dâru'n-Nedve, kölelerin eğitimiyle ilgilenilen bir yer olması hasebiyle de değerler eğitimi açısından da önemli bir misyonu üstlenmekteydi.⁴²

Cahiliye döneminde Medine'deki Yahudilerin beraber yaşadıkları Araplara okuma yazma konusunda üstünlük sağlamasının temelinde Beytu'l-Midas adında Tevrat'ı tedarik etmek için toplandıkları ev vardır. Yahudiler burayı hem adalet işlerinin tevzi edildiği bir yer olarak kullanmışlar hem de değerlerin öğretiminde bir merkez olarak belirlemişlerdir.⁴³ Bu bilgilerden hareketle Beytu'l-Midas'ın küttâb olarak bilinen mahalle mekteplerine benzer bir işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

2.2. ASR-I SAÂDET DÖNEMİ

2.2.1. Asr-I Saâdet Döneminde Eğitim-Öğretim

Değerlerin öğretimine kaynaklık etmesi bakımından Asr-ı Saâdet döneminde eğitim-öğretim faaliyetlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Asr-ı Saâdet, insanlık için hidayet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu, bütün insanlığa rahmet ve örnek olarak gönderilen Hz. Peygamber'in yaşadığı, ashabın terbiye edilip yetiştirildiği, İslâmî değerlerin öğretildiği ve tam anlamıyla uygulandığı zaman dilimini ifade eder.⁴⁴ Müslümanların özlem duydukları ve saygıyla andıkları bu eşsiz dönemde gerçekleşen eğitim faaliyetlerine ve değerlere ev sahipliği yapan yerlere kısaca değinmek, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği evrensel prensipleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Asr-ı Saâdet dönemi eğitim öğretim durumunun belirlenebilmesi için yapabileceğimiz yegâne malzeme, okuma-yazma durumunun tespit edilmesi ve eğitim-

⁴⁰ Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, s. 72.

⁴¹ Ethem Ruhi Fırlalı, "Dârünnedve", *DİA*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 556.

⁴² Ebu'l-Velid Muhammed Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Terc.: Vehbi Yavuz, İstanbul: Feyiz Yayınları, 1974, s. 70.

⁴³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, 5. b., C. 1, İstanbul: İrfan Yayınları, 1993, s. 187.

⁴⁴ Abdülkerim Özyayın, "Asr-ı Saâdet", *DİA*, C. 3, Ankara: TDV Yayınları, 1991, s. 501.

öğretimin yapıldığı yerlerin/kurumların ortaya çıkarılmasıdır. Bu dönemde daha ziyade sözlü gelenek hâkim olduğu için yukarıda saydığımız kriterlerin dışında elimizdeki kaynaklarda değerlerin eğitim ve öğretimini ortaya çıkarabilecek bulgular yeterli düzeyde değildir.

İslâm'ın ilk zamanlarında kâğıdın mevcut olmayışından dolayı çok değişik malzemelere yazılar yazılmıştır. Yazılıp silinmesinin kolay olması nedeniyle ilk zamanlar özellikle ceylan derisi yazı malzemesi olarak kullanılmıştır.⁴⁵ Ayrıca sahabenin Kur'an ayetlerini çeşitli levhalara, hurma yapraklarına, kemiklere ve düze satırlı her çeşit malzemeye yazıkları da rivayet edilmektedir.⁴⁶ Bu dönemde yazı malzemesinin elde edilmesinin ve kullanımının zorluğu, okuma-yazma oranının düşük olmasına tesir eden sebeplerden biri olarak düşünülebilir.⁴⁷

Kaynaklarda hadis yazımının yasaklanması ile ilgili "*Benden Kur'an'ın dışında bir şey yazmayın. Kim benden Kuran'ın dışında bir şey yazmışsa, onu yok etsin.*"⁴⁸ rivayeti yazının gelişimini ve yayılmasını olumsuz etkilediği söylenebilir. Ayrıca Mekke döneminde Müslümanlara uygulanan baskı ve şiddet eğitim ve öğretim faaliyetlerini çok ciddi anlamda etkilemiştir. Her şeye rağmen, İslâm dinini Mekke'de intişar ettikten sonra okuma ve yazmaya verilen önemin arttığı gözden kaçmamaktadır. Öyle ki, ilmin araştırılmasını emreden veya diğer vesilelerle ilim konusuna dokunan ayetlerin hemen hemen tamamı, hicretten önce Mekke devrinde nazil olmuştur.⁴⁹

İslâm eğitim tarihçileri, genellikle Mekke dönemi üzerinde durmamış veya birkaç cümle ile zikretmişler. Araştırmacılar, eğitim-öğretim faaliyetlerini Medine döneminden ve özellikle Suffe'den başlatmayı uygun görmüşlerdir. Böylece eğitim öğretim ameliyesi her zaman kurumlaşmanın olduğu yer ve zamanlarda aranmış ve ondan önceki gelişmeler önemsememiştir.⁵⁰ Bu tutum Mekke dönemindeki değerler eğitimine dair çalışmaları anlamamızı zorlaştırmaktadır.

Mekke'nin boğucu ve baskıcı havasından hicret etmek suretiyle uzaklaşan Müslümanlar, Medine'de temelini attıkları yeni İslâm Site Devleti'nin verdiği güven

⁴⁵ Muhammed Fehmi Müderriszâde, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, C. 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, h. 1332, s. 460.

⁴⁶ Canan, a.g.e., s. 39.

⁴⁷ Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, s. 103.

⁴⁸ Müslim, "Zühd", 16; Tirmizî, "İlim", 11.

⁴⁹ Hamidullah, a.g.e., C. 2, s. 765.

⁵⁰ İlhan Yıldız, "Hz. Peygamber'in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları-Din Eğitimi Açısından Bir Temellendirme Denemesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998, Say: 2, s. 307.

ortamında kısmen rahatlama imkânı bulmuşlardır. Bu durum değerler eğitimi faaliyetlerinin yapılabilmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) başlattığı eğitim ve öğretim hamlesi daha sonra değerler eğitimi adına büyük bir aksiyon ortaya koymuştur.⁵¹

Medine'de değerler eğitimiyle ilgili çalışmaların merkezini, burada inşa edilen Mescid-i Nebvî üstlenmiştir. Hz. Peygamberin mescitte eğitim ve öğretim faaliyetleri için bir bölüm ayırıp burada kalan sahabeye İslâm dininin esaslarını ve dinî değerleri öğretmeye başlaması, eğitim ve öğretimin üst seviyede icra edilmesine öncülük etmiştir. İlmî teşvik eden ayet ve hadislerden sonra Medine'de yazı yazanlar ve okumayı öğrenenlerin sayısı hızla artmıştır.⁵² Hz. Peygamber'in (s.a.v.) başlattığı bu eğitim ve öğretim faaliyetleri sadece erkeklere yönelik olmamıştır. O, haftanın bir gününü kadınlara ayırmak suretiyle toplumun her kesimine ayrı bir önem verdiğini göstermiştir.⁵³

Asr-ı Saâdet döneminde İslâmî esaslarla şekillenen din eğitimi, imkânların olgunlaşmasına paralel olarak kurumsallaşmasını daha ileri bir noktaya taşımıştır. Nitekim bu dönem eğitim kurumları ileriki dönemlerde yerini medreseye, sonrasında ise modern okullara bırakmıştır. İslâm'ın erken döneminde kullanılan takrîr, tekrar, ezberleme ve eğitim halkaları metotları, sonraki dönemlerde daha çok yerini modern yöntem ve tekniklere bırakmıştır. Bu dönemde okuma-yazma faaliyetleri dâhil, tüm eğitim ve öğretim etkinliklerinin amacı, Kur'an ile sünneti öğrenmek, öğretmek ve Allah rızası doğrultusunda yaşamaya çalışmak olmuştur. Erken dönem İslâmî eğitimde; saygı değerini esas alan, iç olgunluğunu önemseyen ve dinî değerler doğrultusunda yaşayan bir insanlık modeli önemszenmiştir.⁵⁴

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) değerler eğitimi faaliyetlerini kurumlarla sınırlandırmak mümkün olmamakla beraber, Asr-ı Saâdet döneminde bugünkü eğitim kurumlarının işleyişine çok benzemese de formel bir eğitimin yapıldığını söyleyebilmek mümkündür. Nitekim o gün için yalnızca okuma-yazma ile değerlerin öğretimine tahsis edilmiş eğitim kurumlarının olduğu bilinmektedir. İslâm'ın zuhurundan sonraki eğitim kurumları olarak mescidleri, evleri ve küttâpları (mahalle mektepleri) sayabiliriz.

⁵¹ Gözütok, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, s. 105.

⁵² Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, Terc: M. Yaşar Kandemir, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981. s. 12.

⁵³ Mahmut Dündar, "Erken Dönem İslâmî Eğitim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, sayı 32, s. 291.

⁵⁴ Dündar, a.g.m., s. 289.

2.2.2 Asr-ı Saâdet Döneminde Din Eğitiminin Ve Değerler Eğitiminin Yapıldığı Yerler

Asr-ı Saâdet dönemindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine kısaca değinildikten sonra bu dönemde eğitime konu olan yerleri değerlere kaynaklık etmesi açısından değerlendirerek bu başlık altında incelemeye çalışıldı.

Değerleri dinin bir parçası olarak kabul edildiğinde, din eğitiminin yapıldığı yerlerde değerler eğitiminin de yapılabileceğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle Asr-ı Saadet döneminde din eğitiminin ve değerler eğitiminin yapıldığı yerleri; Dâru'l-Erkam, Eyyûb el-Ensârî'nin evi, mescitler, Suffa ve diğer yerler şeklinde sıralanabilir. Çalışmamıza konu olan bu yerlerde din eğitimi yapılırken; bu mekânların aynı zamanda değerlerin öğretimine de ev sahipliği yaptığını söyleyebiliriz.

İslâm'ın zuhurundan sonra Mekke'de değerler eğitimine konu olan yerlerin başında ibadet niyetiyle evlerin içine yapılmış olan mescitler gelir. Nitekim Ammar b. Yasir (r.a.) ve Hz. Ebu Bekir (r.a.) kendi evleri içerisinde birer mescid inşa etmişlerdir. Cemaatle ibadetin yapılamadığı Mekke yıllarında bu mescitleri birer değerler eğitimi merkezi olarak görmek mümkündür.⁵⁵

Resûlullah (s.a.v.) Mekke'de insanlara yeni dini tebliğ etmek ve kendisine inen vahyin temel değerlerini öğretmek üzere ilk olarak ve sıklıkla evleri kullanmıştır. Bunların başında Resûlullah'ın (s.a.v.) evi ve Dâru'l Erkam diye bilinen Erkam b. Ebi'l Erkam'ın evi gelir. Yine Medine döneminde Esâd b. Zürrare'nin, Mahreme b. Mevfel'in, Külsüm b. Hidm'in, Sa'd b. Heyseme'nin evleri bunlara örnektir.⁵⁶ Ayrıca camii ve mescidler ile mahalle mektepleri diyebileceğimiz küttâblar da değerler eğitiminin yapıldığı önemli merkezlerdendir.

Şimdi İslâm'ın zuhurundan sonra değerlerin öğretimine kaynaklık eden ve ön plana çıkan eğitim-öğretim kurumlarını kısaca tanıyalım.

2.2.2.1. Dâru'l-Erkam

İlk Müslümanlar arasında yer alan Erkam b. Ebu'l-Erkam el-Mahzûmî, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sadakatle bağlanarak evini onun emrine vermiştir. Allah Resûlü

⁵⁵ Selahattin Parlador, "Hz. Peygamber Devrindeki Eğitim Anlayışı ve İşleyişi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s. 260.

⁵⁶ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2002, s. 124, 125.

(s.a.v.), Mescid-i Harâm içinde Safâ tepesinin eteklerinde bulunan ve İslâm tarihinde Dârü'l-Erkam diye anılacak olan bu evi Mekkeli müşriklerin giderek artan zulüm ve baskıları yüzünden karargâh olarak seçmiştir.⁵⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.) burada bir yandan ashab-ı kirama dinî değerleri öğretirken bir yandan da ilahî gerçeği arayan insanları İslâm'a davet etmiş, onlara Kur'an-ı Kerim okuyor ve onlarla birlikte namaz kılmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu evdeki faaliyetlerinin sonucunda birçok kimse Müslüman olmuştur.⁵⁸ Allah Resûlü'nün muallimliğinde kurulan bu medrese, 23 yıllık risâlet davasını omuzlayacak çekirdek kadronun oluşmasına zemin oluşturmuş, burada yetişen tabiri caiz ise bu tohum nesil, koca İslâm ümmetinin kökü ve temeli olmuştur.⁵⁹ İslâmî prensipleri ve değerleri benimseyen bu kuşak, kendisinden sonraki nesilleri nebevî gelenekle aydınlatmaya devam etmiştir.

2.2.2.2. Eyyûb el-Ensârî'nin Evi

Asr-ı Saâdet döneminde değerlerin öğretimine ev sahipliği yapan yerlerden biri olan Eyyûb el-Ensârî'nin evi, İslâmî değerlerin öğretildiği bir okul konumundaydı. Mescid-i Nebevî'nin inşasından önce yedi ay burada kalan Hz. Peygamber (s.a.v.), fakir muhacirlere bu evde yemek verir, kendisine sunulan hediyeleri burada fakirlere dağıtırdı. Allah Resûlü (s.a.v.) ev sahiplerine her vesile ile dua eder, onların bolluğa kavuşmalarını, huzur ve afiyet içinde olmalarını dilerdi. Resul-i Ekrem kendi evine taşındıktan sonra da zaman zaman Ebû Eyyûb'un evine misafir olurdu.⁶⁰

İslâmî Değerlerin öğretiminde evler yetersiz kalınca Mescid-i Nebevî'nin inşasının tamamlanmasıyla ilim ve irşad faaliyetleri daha ziyade mescitlerde yapılmaya başlanmıştır.

2.2.2.3. Mescitler

İslâm için "dinî merkez" denilince ilk akla gelen müessese mescit-camilerdir. Resûlullah'ın (s.a.v.), din ve değerleri topluma benimsetme sürecinde müstesna bir yere sahip mescitlere gerçekten büyük vazifeler düşmüştür. Kaynaklarda Medine'de bilinen en mühim mescit olan Mescid-i Nebevî'den önce de bazı mescitlerin inşa edildiğini

⁵⁷ Bkz. Ahmet Önkâl, "Erkam b. Ebü'l- Erkam", *DİA*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 305.

⁵⁸ M. Asım Köksal, "Dârulerkam", *DİA*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 520.

⁵⁹ Muhammed Emin Yıldırım, *Nebevî Eğitim Modeli Darü'l-Erkam (Vahyin Nuzül Sürecinde Şahsiyet Eğitimi)*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 203.

⁶⁰ Hüseyin Algül, "Ebû Eyyûb el-Ensârî", *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 124.

öğreniyoruz. Bunlardan birincisi Medineli ilk Müslümanlardan Ebu Umâme Es'ad b. Zurâre'nin hicretten önce kendi kabilesi için yaptırdığı mescittir. Bu mescidin içerisinde Cuma ve vakit namazlarını kılıyorlardı.⁶¹ Bu mescitte, hicretten sonra bir müddet Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Müslümanlarla birlikte namaz kıldığı da rivayet edilmektedir.⁶²

Mescid-i Nebevî'den önce inşa edilen mescitlerden bir diğeri de Kubâ mescididir. Burası hicret esnasında Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'den Kubâ'ya varınca Amr b. Avfoğullarında dört gün misafir olmuş ve bu esnada onlar için Kubâ mescidini inşa etmiştir. Burası Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namaz kıldığı ve kıldırıldığı ilk mescit olarak kaydedilmektedir.⁶³

Mescid-i Nebevî yapılışından itibaren Medine'nin en önemli ilim ve kültür merkezi olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından başlatılan eğitim ve öğretim faaliyetleri artarak devam etmiş ve mescid, bütün İslâm dünyasında özellikle dinî ilimlerde en önemli kültür merkezi olma özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür. Mescidin harimiyle avlu ve revaklarında ders halkaları kurulmuş, hac mevsimlerinde İslâm dünyasının her yanından gelen âlimler bu derslere katılmaya özen göstermiştir. Burada yapılan ilmî müzakere ve tartışmalar İslâmî ilimlerin oluşumuna önemli katkılarda bulunmuştur.⁶⁴ Mescidi-i Nebevî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'deki bütün faaliyetlerinin merkezinde yer almış ve değerlerin öğretimi açısından sonraki dönemde kurulan camilere örnek teşkil etmiştir.⁶⁵

Mescid-i Nebevî'nin inşaatından sonra Medine'nin pek çok mahallesinde mescit inşa edilmiştir. Mescitlerin isimleri farklı olsa da üstlendikleri görevler açısından pek farklılıkları yoktur. Hemen hepsi ibadet merkezi olduğu gibi değerlerin öğretildiği birer merkez olmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sağlığında Medine'de Mescid-i Nebevî'nin dışında dokuz mescit daha olduğu nakledilmektedir. Ayrıca askeri seferler esnasında gidilen yerlere de pek çok mescit inşa edilmiştir.⁶⁶ Aslında bütün camiler, aynı zamanda

⁶¹ İbn Hişam, *es-Siretü'n- Nebeviyye (İslâm Tarihi Siret-i İbn Hişam Tercemesi)*, Terc.: Hasan Ege, C. 2, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985, s. 86.

⁶² Ahmet Güner, "Asr-ı Saadette Mescitler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994, s. 167.

⁶³ İbn Hişam, a.g.e., C. 2, s. 138.

⁶⁴ İbn Hişam, a.g.e., C. 2, s. 288.

⁶⁵ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s. 281.

⁶⁶ Sarıçam, a.g.e., s. 318.

İslâmî değerlerin öğretildiği birer okul olarak hizmet vermekteydi. Öyle ki Resûlullah, o devirde Müslümanlara, en yakın camiye eğitim-öğretim için gitmelerini emretmekteydi.⁶⁷

Asr-ı Saâdet'te ev ve mescitlerin eğitim-öğretim kurumu olarak kullanılması uygulaması bilginlerin evleri, küttâb vs. gibi bazı gelişmeler hariç, büyük oranda medreselerin açılmasına kadar sürdürülmüştür.⁶⁸ Mescid ve camiler ilerleyen dönemlerde de çok yönlü fonksiyonları icra eden kurumlar olmaya devam etmiş ancak zamanla mescitlerin bu yönü körelmiş ve onun yerini medrese gibi farklı eğitim-öğretim kurumları almıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde mescitler hukuki meselelerin istişare edildiği bir adliye sarayı, sefer ve savaşların kararlaştırıldığı bir askeri karargâh, değerlerin topluma aktarıldığı bir eğitim merkezi gibiyken zamanla bu görevlerden soyutlanarak günümüzdeki gibi sadece ibadethane haline almıştır. Fakat İslâm kültüründe zamanla gösterişli bir ibadet mekânı haline gelen camilerimiz Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemindeki gibi ilim ve irfan yuvası haline dönmeli, değerlerin beşiği konumunda olmalıdır.⁶⁹ İslâm davetçisi, İslâmî bir cemiyet oluşturmak ve İslâmî değerleri bütün bir cihana hâkim kılabilmek için camiye gereken değeri vermelidir.⁷⁰ İyiliği emredip, kötülükten sakındırma gayretiyle hareket eden Müslümanlar, camileri Resûlullah (s.a.v.) zamanındaki aksiyon ve aktivitesine kavuşturmak mecburiyetindedir.

2.2.2.4. Suffa

Asr-ı Saadet döneminde değerler eğitimine konu olan yerlerden biri de hiç şüphesiz Suffa'dır. Sözlükte "gölgelik" anlamına gelen suffe, Mescid-i Nebevî'nin giriş kısmında Medine'de evleri ve kalabilecek yakınları olmayan sahabilerin barınması için yapılan mekânın adı olmuştur. Burada kalan ve çoğunluğunu muhacirlerden oluşan topluluğa Ashâbu's-Suffe denilmiştir.⁷¹

Suffa başlarda kimsesiz Müslümanların barınması için mescitte ayrılmış bir gölgelik idi. Burada yaşayan sahabiler kendilerini ibadete ve dinî eğitime vermişlerdi. Suffa'da devamlı kalanların yanı sıra diğer sahabeler de zaman zaman gelip Kur'an ve hadis öğreniyor, Ehl-i Suffa'nın ilmi havasından istifade ediyorlardı.⁷² O dönemde eğitimin

⁶⁷ Hamidullah, a.g.e., C. 1, s. 771.

⁶⁸ Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayhan Yayınları, 1991, s. 221.

⁶⁹ Dilber Kaynak, *Hz. Muhammed'in Eğitim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 34.

⁷⁰ Önkal, a.g.e., s. 305.

⁷¹ Mustafa Baktır, "Suffe", *DİA*, C. 27, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 469.

⁷² Mustafa Baktır, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Suffa Ashabi*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1984, s. 469.

merkezinde olan bu yer, İslâmî değerlerin topluma kazandırıldığı yegane yerlerden biri olmuştur.

Suffa ashabının geçim ve iâşesi Resûlullah (s.a.v) tarafından temin ediliyordu. Çünkü onlar, ticaret ve dünyevi meşguliyetlerle oyalanıp Allah'a ibadetten vazgeçmeyen, hakka bağlılıkları sebebiyle kendilerini dünya mallarına meyletmekten alıkoyan üstün şahsiyetli insanlardı. Nitekim Suffa ashabından olan Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Muhacirlerden olan kardeşlerim çarşılarda alışverişle meşgul olurken, ben karın tokluğuna Resûlullah (s.a.v) peşini bırakmıyordum. Onların kaybettiklerini ben yakalıyor, unuttuklarını da ben ezberliyordum. Ensârdan olan kardeşlerim, kendi işleriyle uğraşırken, ben Suffa miskinlerinden bir miskindim...”⁷³ Suffe’de kalan talebeler genelde fakir olsalar da bu onların tembelliğinden, aczinden yahut beceriksizliğinden değil; kendilerini ilim irfana adanmalarından, tercihlerini bu yönde kullanmalarındandı. Nitekim aralarından daha önce makam-mevki, mal-mülk sahibi olup bunları terk ederek ilme yönelen pek çok kişi vardı.⁷⁴ Dün okuma ve yazmayı aklından bile geçirmeyen bir toplum Müslüman olur olmaz ilmi, su ve ekmekten daha fazla önemser hale gelmiş, yıllarca aç susuz kalmış, bağına taş bağlamış, yine de büyük bir aşk ve şevkle ilme sarılmıştır.⁷⁵ Nebvî terbiyeden geçen bu Suffe ashabı daha sonraki dönemlerde İslâmî değerleri taşıyan ve aktaran bir görev üstlenmişlerdir.

Ashâbın vakitlerini Resûlullah'ı dinleyip ondan İslâmî değerleri öğrenerek geçirmeleri dolayısıyla Suffe, kısa zamanda bir eğitim kurumu haline geldi. Zaman zaman Kur'an'ın nüzulüne şahit olan Suffe ehli, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sorular sorarak birçok meselenin aydınlanmasına vesile olurdu. Ashâb-ı Suffe'nin eğitim ve öğretim işleriyle bizzat ilgilenen Resûl-i Ekrem, Suffe’de dersler veriyordu. Ayrıca onlara yazı yazmayı ve Kur'anî değerleri öğretmek üzere Ubâde b. Sâmit gibi hocalar tayin etmişti. Suffe ehli, dinledikleri hadisleri diğer sahâbîlere de naklederek ilmin yayılmasına önemli katkıda bulunuyordu. Hadislerdeki birçok sened silsilesinin birinci halkasını Ehl-i Suffe'ye mensup isimlerin teşkil etmesi bunun bir delilidir.⁷⁶

⁷³ Buhârî, Büyü', 1.

⁷⁴ Hilal Kara, Abdullah Kara *Ashab-ı Suffe Peygamber Okulunun Yıldızları*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2017, s. 9.

⁷⁵ a.yer.

⁷⁶ Mustafa Bakır, “Suffe”, *DİA*, C. 27, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 470.

Ebû Hüreyre gibi Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Ömer, Selman-ı Farisi, Ebu Ammar b. Yasir, Ebû Zer el-Gıfarî gibi yüzlerce alim sahabe Suffa saflarında yetişmiştir. Suffa'da kalanların sayıları bazen dört yüze kadar çıkmıştır.⁷⁷

İlk İslâm üniversitesi olarak da nitelendirilebilecek Suffa'da yetişen Suffa ashabı, mübelliğ ve muallimler seviyesine gelebilmek için kendilerini yetiştirip hazırlıyorlardı. Bunlardan bir kısmı Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken bir kısmı da onun vefatından sonra Arap yarımadasındaki ya da İslâm'ın ulaştığı en uç beldelere gidip yerleşmişler, hayatlarının son anına kadar İslâmî değerlerin öğretimine devam etmişlerdir. Müslümanlar arasında ilk tasavvuf yoluna girenler de yine bunlar arasından çıkmıştır.⁷⁸

Hz. Peygamber (s.a.v.), Ashab-ı Suffa'yı belirli bir disiplin içinde eğitirken, bazılarını kendi kabiliyetleri ile doğru orantılı farklı görevler vermiştir. Bunlardan Bilâlî Habeşî ve Abdullah b. Ümmi Mektûm, Resûlullah'ın (s.a.v.) önde gelen müezzinlerindendi. Aynı şekilde Suffa'da kalan ve dinî bilgilerini artıran bazı sahabeleri, yeni Müslüman olan veya muallim isteyen kabilelere gönderiyordu. Kendisi gaza, sefer vb. işler için Medine'den ayrılınca, Suffa'dan birini yerine vekil bırakıyordu.⁷⁹ Bu yönüyle Suffe, dinî değerlerin topluma kazandırılmasında başat bir role sahip olmuştur.

Günümüz eğitim sistemi ile kıyas edildiğinde Suffa'nın bir üniversite gibi eğitim verdiğini görüyoruz. Çünkü bugünkü üniversiteler belirli alanlarda bilgi vermeyi ve özel dallarda uzmanlar yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Hz. Peygamber de (s.a.v.) Suffa'daki öğrencilerini aldıkları İslâmî eğitim sayesinde dinin her safhasında bilgili, eğitimli ve kendisinden sonra ortaya çıkacak problemleri çözüp dine uygun fetvalar verebilecek fakihler olarak yetiştiriyordu. Hz. Peygamber'in ashabı bu hususta daha şanslı ve bizden daha öndeydi. Çünkü onları eğiten, Allah'ın tüm insanlar arasından seçip terbiye ettiği bu dinin kurucusu olan Hz. Muhammed (s.a.v.) idi.⁸⁰ Onları toplum nezdinde değerli kılan diğer bir husus da değerlerin taşıyıcısı konumunda olmalarıydı. Ashab-ı Kiram, benimsedikleri bu İslâmî değerleri önce kendi hayatlarında tatbik ediyor daha sonra bunları Hz. Peygamber'in eğitim stratejisiyle topluma kazandırmaya çalışıyorlardı. Onların bu konudaki gayretleri daha sonraki dönemde ortaya çıkacak ilimlerin temelini oluşturmuştur.

⁷⁷ Bakır, a.g.m., s. 24.

⁷⁸ Hamidullah, a.g.e., C. 2, s. 770.

⁷⁹ Akif Köten, "Asr-ı Saadette Suffa Ashabı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, C. 3, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994, s. 259.

⁸⁰ Kaynak, a.g.t., s. 36.

2.2.2.5. Diğer Yerler

İslâmiyet'te her Müslümanın iyiliği emredip kötülükten sakındırma gibi bir görevinin olması din eğitiminin ve değerler eğitiminin yukarıda sayılan yerlerin dışına çıkılmasını zorunlu kılmıştır. Her Müslümanın din görevlisi olduğu kabul edilecek olursa; değerlerin eğitiminin zaman ve mekân sınırı tanımayacağını söylemek mümkündür.

Önemli eğitim ortamlarından biri olan Suffa, bir müddet sonra ihtiyaca kifayet edemez hale gelince Hz. Peygamber, izdihamı önlemek üzere Medine'nin muhtelif mahallerinde ilkokul yahut hazırlık okulları diyebileceğimiz birçok küttâb açtı.⁸¹ Küttâblar genellikle okuma-yazma, basit matematik, biraz şiir ve tarih bilgisiyle birlikte temel değerleri veriyor, yüksek seviyede tahsil mescitlerde devam ediyordu.⁸²

Asr-ı Saâdet döneminde değerlerin öğretimine ev sahipliği yapan başka evlerden de bahsetmek mümkündür. Nitekim kaynaklar Medine'de, Mahreme b. Nevfel'in evinde Dâr'ul-Kurra adında ve Kur'an öğretimine tahsis edilmiş bir okulun varlığından bahseder. Aynı zamanda Kuba mescidinde de bir okulun mevcudiyetinden bahsedilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) buraya sık sık gelir ve buradaki eğitim-öğretime bizzat nezaret etmiştir.⁸³

Hz. Peygamber (s.a.v.), eğitim ve öğretim faaliyetlerinde zaman ve mekânla sınırlı kalmamış, sabit mekânların dışında da çalışmalarını sürdürmüştür. İslâm'a göre eğitim unsuru kabul edilen ibadetlerin yapıldığı yerler de eğitim kurumu olarak kabul edilmektedir.⁸⁴ Buradan hareketle Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "*Yeryüzü bana mescit ve temiz kılındı.*"⁸⁵ ifadesiyle dünyanın tamamı değerlerin aktarılmasında bir eğitim ortamı olarak görülmüştür.⁸⁶

İslâm din eğitiminde yaygın eğitimin de ayrı bir önemi vardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "Beşikten mezara kadar..." ifadesiyle formüle ettiği tahsil buyruğu istisnasız herkesi eğitim ve öğretim etkinliği içerisine çekmektedir. Bu durum İslâm eğitiminin "umumilik" esasına dayandığını ortaya koymaktadır. İslâm, bütün insanların doğumdan ölüme kadar eğitim ve öğretim faaliyetlerinin içinde olmalarını istemektedir. Bunun

⁸¹ Hamidullah, a.g.e., C. 2, s. 771.

⁸² Mehmed Dağ, Hıfzırahman R. Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, 1. b., Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1974, s. 65-66.

⁸³ Hamidullah, a.g.e., C. 2, s. 771.

⁸⁴ Gözütok, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, s. 116.

⁸⁵ Buhârî, "Cenâiz", 71.

⁸⁶ Mahmut Dündar, "Erken Dönem İslâmî Eğitim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, sayı 32, s. 292.

anlamı, yaygın eğitimin İslâm'da daha önemli olmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v), yaygın eğitim faaliyetlerini her zaman ve her yerde sürdürmüştür.⁸⁷

Buradan hareketle değerler eğitiminin yalnızca o dönemdeki eğitim kurumlarıyla sınırlı olmadığını, hayatın her alanında kendini gerçekleştiren bir paylaşım süreci olduğunu kabul edebiliriz. Özellikle sözlü gelenekten gelen bir kültürde, toplumu bir arada tutan temel değerlerin öğretiminde mekân ve zaman sınırından bahsetmek doğru olmayacaktır. Hz. Peygamberin yetiştirdiği sahabeler, buldukları her yerde insanlığı ayakta tutacak Kur'anî ve Nebvî değerleri topluma benimsetmek için üstün çaba sarf etmişler ve bizlere bu konuda örnek olmuşlardır.

⁸⁷ Mehmet Bulut, "Yaygın Din Eğitimi", *Diyânet İlmî Dergi*, C. 29, Sayı: 3, 1993, s. 4.

III. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) EĞİTİM SİSTEMİNDE YER ALAN TEMEL DEĞERLER VE BU DEĞERLERİ TOPLUMA BENİMSETME STRATEJİSİ

Çalışmamızın bu bölümünde önce Asr-ı Saâdet'te ön plana çıkan değerleri sonrasında da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu değerleri topluma benimsetme stratejisini ortaya koymaya çalıştık. Toplumsal dönüşümün çok hızlı yaşandığı Asr-ı Saâdet döneminde ön plana çıkan bu değerleri belirlerken Kur'an ve sünnet esas alınmış, değerler eğitimi alanında yapılan sınıflandırma çalışmalarından da istifade edilmiştir. Ayrıca bu dönemde değerlerin öğretiminde öne çıkan stratejiler, güvenilir hadis kaynakları esas alınarak, günümüz eğitim bilimlerinin formasyonu ile açıklanmaya çalışılmıştır.

3.1. HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) EĞİTİM SİSTEMİNDE YER ALAN TEMEL DEĞERLER

Ahlak sistemleri birtakım değerler ortaya koyarlar. Bu değerler, birbiriyle tutarlı bir bütünlük arz ederler ve bu bütünlük ahlakı oluşturur. Değerlerin birbiriyle tutarlı olması yanında aralarında sıkı bir irtibat da bulunur.

Değerler hayatın bütününe kapsayan bir olgu olduğu için İslâm dininin ortaya koyduğu değerlerin tamamını sıralayabilmek zordur. Ancak ayet ve hadislerde sıkça geçen değerlerden ve değerler alanında yapılmış çalışmalardan hareketle Asr-ı Saâdet'te öne çıkan değerleri sınırlandırabilmek mümkündür.

Gündüz, değerler eğitimi alanında "Kur'an-ı Kerim Fihristinin Değer Odaklı Analizi" adlı çalışmasında Kur'an-ı Kerim'de vurgulanan değerleri önce tasnif etmiş sonra da bunların değerler eğitimi bağlamında analizini yapmıştır. Kur'an-ı Kerim'den hareketle yeni bir değer sınıflandırılmasının yapıldığı çalışmada "*yardımsaverlik, adalet, hoşgörü, güven, sevgi, saygı, doğruluk, sorumluluk, vicdan, onur- şeref, çalışma-başarı ve sabır*" olmak üzere toplamda on iki evrensel nitelikte değer belirlenmiştir.¹ Değerler eğitimi konusunda farklı bir çalışma ortaya koyan Arslan ise Hz. Peygamber'in ortaya

¹ Bkz. Mevlüt Gündüz, "Kur'an-ı Kerim Fihristinin Değer Odaklı Analizi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Haziran 2018, C. 16, No: 35, ss. 159-182.

koyduğu değerleri Ebû Dâvûd'un Sünen isimli eserinin Edep bölümü çerçevesinde incelemiş ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) toplumu dönüştürme sürecinde ilahî vahyin ışığında en çok geçen değerleri “*adalet, özdenetim, sorumluluk, doğruluk, sevgi, saygı, özgüven, tevazu, güvenilirlik, merhamet, hoşgörü, sabır, takdir ve yardımlaşma*” şeklinde sıralamıştır.² “*Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*” adlı eseriyle bu alanda yapılan çalışmalara ışık tutan Hökelekli ise toplumu ayakta tutan bazı temel erdemleri “*adalet, şefkat, merhamet, sevgi, doğruluk, itidal, tevazu, iffet*” olarak sıralamıştır.³

İslâm'ın insanlığa getirdiği pek çok değer varlığından bahsetmek mümkün olsa da çalışmamızın bu başlığında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) eğitim sisteminde yer alan temel değerler; Kur'an ve hadis kaynakları* taranarak **yardımlaşma, doğruluk, sorumluluk, sevgi, merhamet, saygı güvenilirlik ve hoşgörü** olarak belirlenmiş/sınırlanmış ve ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır. Değerlerin belirlenmesinde farklı yazarların tasnifleri dikkate alınmış ve bu değerler Kur'an'da geçtiği ayet sayısına göre sıralanmıştır.

3.1.1. Yardımlaşma

Yardım sözlükte kendi gücünü ve imkanlarını başka birinin iyiliği için kullanmak, muavenet anlamlarına gelirken; bu kelimedenden türetilen yardımlaşmak ise karşılıksız yardımda bulunmak olarak tanımlanmaktadır.⁴

İslâmî literatürde yardım kavramını karşılayan ifadelerden biri de infaktır. İnfak sözlükte; nafaka ile fakirleri geçindirme, nafakalandırma anlamlarına gelir.⁵

Allah Teâlâ birçok ayette infakta bulunmayı emir ve teşvik etmiştir.⁶ Mesela Bakara 254. ayette “...Size kıyamet günü gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın.” buyrulmaktadır. İnfak, muttakilerin (Allah'tan çok korkanların) özelliği olarak

² Bkz. Fatma Şükran Arslan, *Sünen-i Ebû Dâvûd'un Edeb Bölümünden Hareketle Hz. Peygamberin Karakter Eğitiminde Yer Alan Ahlâki Değerler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

³ Bkz. Hayati Hökelekli, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011.

* Değerlerin belirlenmesinde Hadis kaynağı olarak Ebû Dâvûd'un “Sünen” isimli eserinin “Edeb” bölümünden yararlanılmıştır.

⁴ TDK Türkçe Sözlük, “yardım”, “yardımlaşma”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 2, s. 2396.

⁵ TDK Türkçe Sözlük, “infak”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 1, s. 1085.

⁶ Bakara, 2/ 31, 195, 254, 267.

Kur'an-ı Kerim'de pek çok yerde karşımıza çıkar.⁷ Ayet-i Kerîmeler ışığında⁸ infakın amacı ve de neticesi; kalpleri birleştirmek, Allah rızasını kazanmak, kişileri cimrilikten kurtarıp cömertliği kazandırmak ve kötülüklerden uzaklaştırıp Allah'a yaklaştırmaktır.

Tablo 8: Kur'an-ı Kerim'de Yardımlaşma Değeri*

Yardımlaşma değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Yardımlaşma değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
A'râf	7	Lokman	8
Abese	1	Mâide	6
Ahkaf	2	Muhammed	2
Ahzâb	1	Mutaffifin	11
Al-i İmran	16	Mü'minûn	6
Ankebût	2	Müdesir	1
Bakara	16	Mümtehine	1
En'âm	5	Mürselat	4
Enbiyâ	3	Müzemmiy	1
Enfâl	1	Nahl	3
Fâtır	1	Necm	2
Furkan	1	Neml	4
Fussilet	1	Nisâ	10
Hac	2	Ra'd	5
Hadid	1	Sâffât	22
Hûd	2	Şûrâ	3
İnfitar	1	Tûr	1
İnsan	18	Tevbe	7
İsra	4	Yusuf	7
Kasas	3	Zâriyât	1
Kehf	1	Zümer	4
Yardımlaşma değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 101			

Yardımlaşma Kur'an-ı Kerim'de en çok vurgu yapılan değerlerden biridir. Yüce Allah insanları hayır ve yardım konusunda müminleri teşvik etmiş ve hayır peşinde koşan müminleri müjdelemiştir.⁹ Yine ayetler ışığında infak yani yardım; açıktan veya gizli,¹⁰

⁷ Bakara, 2/3, Kasas, 28/32, Hac 22/35, 28, vd.

⁸ Enfâl, 8/63, Bakara, 2/265, 272, Tevbe, 9/99.

* Kur'an'da vurgulanan değerlerin tespitinde Kur'an Kerim fihristlerinden ve bu konuda Mevlüt Gündüz'ün Değerler Eğitimi Dergisinde yayımlanmış olduğu "Kur'an-ı Kerim Fihristinin Değer Odaklı Analizi" başlıklı makalesinden yararlanılmıştır. Tablolar oluşturulurken ilgili değerlerin doğrudan vurgulandığı ayetler esas alınmıştır.

⁹ Saffât, 37/80.

¹⁰ Ancak gizli olarak yapılan infak daha makbul kabul edilmiştir. Bkz. Bakara, 2/271.

başa kakılmadan, fakirlerin gönlünü kırmadan, gösteriş düşünmeden, malın en güzelinden ve en sevileninden yapılmalıdır.¹¹ Her konuda dengeyi gözeten İslâm dini bu konuda da denge prensibi üzerinde durmuş ve imkân dâhilinde, ihtiyaç fazlasının verilmesini ve bu konuda ne israf ne de cimrilik edilmemesini istemiştir.¹²

Buna göre kişinin yaptığı yardımları başa kakması yahut yardım ettiği kimseyi incitmesi veya gösteriş için yardımda bulunması da yardımlarının Allah katında kabul edilmemesine sebep olur.¹³

Yardımseverliğin aynı zamanda tevazu ve nimetin takdir edilmesi ile de ilişkisi bulunmaktadır. Allah infak etmeyenleri nankör, kendini beğenmiş insanlara benzetirken; Allah yolunda infak etmek isteyen kişiyi ise mütevazı, Allah'a şükreden bir insan olarak nitelendirmiştir.¹⁴

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de "Bir topluma olan kininiz, aşırı gitmenize sebep olmasın; iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın, günah işlemek ve aşırı gitmekte yardımlaşmayın. Allah'tan sakının, Allah'ın cezası şiddetlidir."¹⁵ buyurmaktadır. Ayetten anlaşılacağı üzere, Allah katında değerli olan yardımlaşma, Allah'ın rızasına uygun olan işlerde yardımlaşmadır. Hangi niyetle olursa olsun kötülükte yardımlaşma dinimizce yasaklanmıştır. Meselâ Peygamberimiz (s.a.v) her konuda aile ve akrabaya yardımı emrederken zulüm ve haksızlıkta onlarla yardımlaşmanın yanlış olduğunu belirtmiştir.¹⁶

Yardımlaşma değeri denilince öne çıkan kelimelerin biri iyiliktir. İyilik sözlükte; "hayır, karşılık beklemeden yapılan yardım, lütuf, kerem" anlamlarına gelir.¹⁷ İyi olmak, iyilik etmek, üstün kılmak gibi anlamlara gelen "Hayır" kavramı, İslâm literatüründe iyilik anlamında kullanılır.¹⁸

"Allah'a kul olun. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ve anne-babaya, akrabaya, yetimlere, miskinlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşına (eşlere), yolda kalmışa ve elinizin altında sahip olduklarınıza (köleye, cariye, işçilere) iyilikle muamele edin. Muhakkak ki Allah, kibirli olan ve övünen kimseleri sevmez."¹⁹ ayetinden

¹¹ Bakara, 2/ 271, 274, 262, 263, 264, 267, Âl-i İmrân, 3/92.

¹² Bakara, 2/ 219, Furkan, 25/67, Talak, 65/7.

¹³ Bakara, 2/264, Tevbe, 9/53-54.

¹⁴ Kehf, 18/32- 44, Kalem, 68/19- 32.

¹⁵ Maide, 5/2.

¹⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 111-112.

¹⁷ TDK Türkçe Sözlük, "iyilik", Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 1, s. 1127.

¹⁸ Mustafa Çağrı, "Hayır", *DİA*, C. 17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 43.

¹⁹ Nisa, 4/36.

de anlaşıldığı üzere Yüce Allah iyiliği emretmiş ve iyiliğe önce yakınlarından başlanılmasını istemiştir.

Hız. Peygamber (s.a.v.) iyilik yaparken önce kimden başlanması gerektiği şeklindeki sorulara, soranları başta anne ve babaları olmak üzere hep en yakınlarına yönlendiren cevaplar vermiştir.²⁰ Yine O, bir Müslüman kardeşine selam vermekten misafire ikram etmeye²¹, yine kişinin kölelerine yediğinden yedirmesi, giydiğinden giydirmesi ve hatta ona yüklediği iş ağır olduğunda yardım etmesi gerektiği bildirilmiştir.²²

İslâm dininde iyilik, kişiyi hem dünyada hem da ahiret mutluluğunu sağlayana temel değerlerden biri olarak görülmüştür.²³ İnsanın iyilik kastı ve niyetiyle yaptığı her şey iyilik olarak kabul edilmiştir. Bu şekilde yapılan her iyilik de ibadet olarak görülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber: “*Her iyilik sadakadır.*”²⁴ buyurmuştur. Bu hadisin ifade ettiği mana başka hadislerde daha da açık hale getirilmiş, kişinin günlük hayatta yaptığı pek çok şey sadaka kabul edilmiştir.²⁵ İslâm ahlâkı ne kadar zor şartlar altında bulunursa bulunsun, her insana ihsan ve fazilet yolunda ilerleme fırsatı vermektedir.²⁶ Öyle ki; kişinin arzularını meşru yoldan tatmin etmesi bile sadaka kabul edilmiştir.

Hız. Peygamber kişinin her durum ve şartta yapabileceği bir iyiliğin olduğunu hatırlatmıştır. Nitekim O, şaşırnlara yol göstermenin ve yardıma muhtaç olanlara yardım etmenin yol haklarından biri olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde bir müşkilini halletmek üzere yetkililerin huzuruna gidemeyen kişi için aracı olmak da sevaba ulaştırılan bir yardım çeşididir.²⁷

Nitekim Hz. Peygamber “*Hayra vesile olan, hayrı yapan gibidir.*”²⁸ şeklinde buyurarak hayra vesile olanları müjdelemiştir. Yine iyiliğin ne kadar geniş kapsamlı olduğunun bir ifadesi olarak Hz. Peygamber: Allah’ı tevhid, hamd ve yüceltmek suretiyle

²⁰ Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 119, 120, 121, 122, 123.

²¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 130- 131.

²² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 123-124.

²³ Örneğin Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 36-38.

²⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 60.

²⁵ Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 159-160.

²⁶ Mustafa Çağrırcı, “İhsan”, *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997, s. 894.

²⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 116-117.

²⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 114-115.

kendisinin öğrettiği şekilde sabah akşam dua eden kimseye de on iyilik sevabı yazılacağını söylemiştir.²⁹

İslâm dininde iyilik yapmak kadar, iyiliğe teşekkür etmek, iyiliğe iyilikle karşılık vermek, buna güç yetirilmediği takdirde iyiliği ve iyilik sahibini övmek ve iyilik sahibine dua etmek de tavsiye edilmiştir.³⁰

Dinimizde yapılan iyiliğin karşılıksız kalmayacağı ayet ve hadislerde sık sık ifade edilmiştir. İnsanlar nezdinde önemsenmeyen bir iyiliğin bile Allah katında ne kadar değerli olduğunu pek çok hadisten anlayabiliriz.³¹

Sosyal bir varlık olan insan, diğer insanlarla iç içe olmak, tanışmak, konuşmak, anlaşmak, ihtiyaç sahiplerine gücü nispetinde yardımda bulunmak, dayanışmak mecburiyetindedir.³²

Sahip olunan nimetlerden diğer insanların da faydalanmasını sağlamak, kendimizi düşündüğümüz gibi başkalarını da düşünmek, insan olmanın şartı ve şerefidir. Bu sebeple yardımlaşma ve dayanışma duygusu insanlığın yapısında var olan yüce ve asil bir duygudur.³³ Bu anlamda kullanılan kelime tesânüd kelimesidir. Tesânüd; bir topluluğun içten birbirine bağlı olarak devamı, toplum fertlerinin birbirine bağlılığı, birbiri ile dayanışma içinde olmaları anlamına gelen bir ahlâk terimidir.³⁴

Dayanışma, kişinin toplumdan bir şeyler almasının neticesinde topluma da bir şeyler vermesi fikrinden doğar.³⁵ İslâmî anlayışa göre dayanışma, kişinin sahip olduklarında fakir kimselerin de hakkı olduğu fikrinden kaynaklanır.³⁶ Bu sebeple kişi İslâm anlayışına göre sahip olduklarından başka insanlara da vermek zorundadır. Ayrıca inançlı ve duygulu insan sadece alıcı değil, verici olmayı da bilen insandır.³⁷

İyilik ve yardımlaşma değeri, sorumluluk düşüncesinden doğar. Hz. Peygamber “*hepiniz çobansınız...*”³⁸ sözleriyle sorumluluğun herkesi ilgilendiren bir değer olduğunu

²⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 100- 101.

³⁰ Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 11.

³¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 159-160.

³² İbrahim Ateş, “Dayanışma Deyince Akla Gelen Düşünce”, *Sosyal Dengenin Sağlanmasında Yardımlaşma ve Dayanışmanın Yeri*, Derleyen: İbrahim Ateş, Ankara: Yoksullara Yardım Eğitim ve Kültü Vakfı Yayınları, 1996, s. 23, s. 24.

³³ a. yer.

³⁴ Hayati Hökelekli, “Tesânüd”, *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, s. 343.

³⁵ Ateş, a.g.m., s. 24.

³⁶ Zâriyat, 51/19; Meâric, 70/24- 25.

³⁷ Ateş, a.g.m., s. 24.

³⁸ Ebû Dâvûd, “İmare”, 1.

hatırlatır. Bu sebeple yardımlaşma ve dayanışma ruhu, kişilerin yakınında bulunanlardan haberdar olmalarını, onların her türlü sıkıntılarını bilip, giderilmesi için destek vermelerini ifade eder. İslâmî literatürdeki karz-ı hasen³⁹ terimi bu anlamda İslâm'ın yardımlaşmayı bir ibadet olarak görmesinin en belirgin örneğidir.

İslâm dini kişinin insanca yaşamasını toplumun üzerine bir sorumluluk olarak yüklemiştir. Bu sebeple kişiler ellerinden geldiğince toplumun refah ve mutluluğuna katkıda bulunmalıdır. Tek başına zekât müessesesinin işletilmesi bile toplumdaki yardımlaşma ve dayanışma çarkının dönmesi için yeterli olacaktır.

Ramazan ayının yardımlaşma değeri açısından oldukça önemli bir zaman dilimi olduğunu söylenebilir. Herkesin rahatlıkla girebileceği yerlere kurulan büyük iftar sofralarıyla özellikle fakirlerin doyurulması, en güzel sosyal yardımlaşma örneklerindedir. Eskiden Ramazan ayında yardımlaşmanın daha geniş kapsamlı olduğu, iftar sofrasına gelenlere aynı zamanda kumaş ve “diş kirası” adı altında para verilerek onların bayramlık ihtiyaçlarının karşılandığı belirtilmektedir.⁴⁰

Sadaka ve benzeri toplumsal yardımlaşma biçimleri aynı zamanda ekonomik yönden toplumun yaşatılmasına yönelik bir dayanışma şeklidir. Dinlerin bakış açısıyla bu ekonomik dayanışma, öteki âlemdeki mükâfatlar fikriyle desteklenmiştir.⁴¹ Nitekim “Başkalarına iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz.”⁴² ayeti yardımlaşma ve dayanışma değerlerinin bireysel kazanımlarına işaret etmektedir.

3.1.2. Doğruluk

Doğruluk; sözlükte “doğru olma durumu, doğru olana yakışır davranış, dürüstlük, düşüncenin gerçekle uyuşması, yargı ve önergelerin gerçeğe uygun olması” anlamlarına gelir.⁴³ Doğruluk değeri terim olarak; düşüncenin gerçekle uyuşması yargı ve önermelerin gerçeğe uygun olması hali olduğu gibi, düşüncenin kendi kendisiyle uyum içinde olması ve çelişkili olmaması halidir.⁴⁴ Geniş anlamıyla doğruluk yani istikamet, İslâm'da imandan sonra gelen en önemli manevi değer kabul edilmiştir.⁴⁵

³⁹ Bakara, 2/245.

⁴⁰ Ateş, a.g.m., s. 28-31.

⁴¹ Kürşat Demirci, “Hayır”, *DİA*, C. 17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 47.

⁴² İsrâ, 17/7.

⁴³ TDK Türkçe Sözlük, “doğruluk”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 1, s. 612.

⁴⁴ Ayşe Uysal, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğa Doğruluk Kavramının Kazandırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 1.

⁴⁵ Kemal Atik vd., a.g.e., s. 191.

Doğruluk, kişinin inancında, niyetinde ve düşüncelerinde, hakikate, adalete, gerçeğe uygunluğudur. Doğrulukta temel nokta gerçekle örtüşme, olup bitenle uyuşmadır.⁴⁶

Kur'an-ı Kerim'de doğruluk ve dürüstlük değeri pek çok ayette ayette geçmesi İslâm dinin bu değeri başat değer olarak kabul ettiğinin göstergelerinden biridir.

Tablo 5: Kur'an-ı Kerim'de Doğruluk Değeri			
Doğruluk değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Doğruluk değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
A'râf	2	Muhammed	2
Ahzâb	8	Mü'minûn	1
Al-i İmran	1	Mülk	2
Bakara	11	Nahl	1
Câsiye	1	Necm	1
En'âm	3	Neml	3
Fâtiha	1	Nûr	2
Hac	1	Secde	1
Haşr	2	Şuarâ	1
Hucurât	1	Şûrâ	2
İsra	1	Tâ-Hâ	1
Kamer	1	Tevbe	3
Kasas	6	Yâsin	2
Kehf	1	Zümer	5
Doğruluk değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 67			

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şahsında tüm inananlara "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!"⁴⁷ talimatı verilir. Bu ayetin Hz. Peygamberi çok düşündürdüğünü onun şu ifadelerinden anlayabilmek mümkündür: "*Hud suresi beni kocattı.*"⁴⁸ Ayette geçen buyruğa göre insanın varoluşunu gerçekleştirebilmesinin yegane yolu, istikrarlı bir şekilde doğrunun izinden gitmesi ve yaşamını buna göre düzenlemesidir. İslâm'a göre dindarlığı en güzel tanımlayan değer doğruluktur. Bir sahabe Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gelerek: "Ey Allah'ın elçisi! İslâm hakkında bana öyle bir söz söyle ki, onu senden sonra hiç kimseye sormayayım, deyince Hz. Peygamber:

⁴⁶ Hökelekli, a.g.e., s. 89.

⁴⁷ Hûd, 11/112.

⁴⁸ Tirmizî, "Tefsîr", 56/3297

“Allah’a iman ettim de ve dosdoğru ol.”⁴⁹ buyurmuştur. Yüce Allah doğruların peşinde olanlara nasıl yardımcı olacağını şu şekilde buyurmuştur: “Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra da dosdoğru yaşayanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”⁵⁰

Doğruluk değerini ifade etmek için kullanılan ifadelerden biri de “sırat-ı müstakim”dir. Adaletle davranmak, bütün kuvvetlerde adalet kanununu uygulamak, sırat-ı müstakimde ilerlemenin gereğidir.⁵¹ Sırat-ı müstakimde ilerlemek ise Allah’ın yardımını ile olur.⁵² Doğruluğun böyle bir anlam zenginliği içerisinde ifadelendirilmiş olması bizi ahlâkî değerler arasındaki irtibatı tekrar hatırlamaya götürmektedir. Adalet değerini incelerken ifade ettiğimiz gibi adalet kelimesi de “her şeye hakkını vermek”, “her şeyi olması gerektiği şekilde yapmak” anlamlarına gelmektedir. Böylece adalet değeri ile ifade ettiğimiz anlamlar ile istikamet kelimesi ile ifade ettiğimiz anlamlar yakınlaşmaktadır.⁵³

Doğruluk, kişinin söz ve ifadelerinde gerçek olandan ayrılmaması, gördüğü, bildiği gerçekleri eksiksiz bir şekilde ifade etmesidir. Doğruluğun diğer bir boyutu ise söz ve davranışlar arasında bir tutarlılığın bulunmasıdır. Kişinin verdiği sözlere uygun davranması doğruluk değerinin bir gereğidir. Söz verme bireyin kendi gerçeğinin farkına varması ile yani kendisini tanıması ile yakından ilişkilidir. Kendini tanıyan, yapabilecekleri ve kendi sınırları hakkında gerçekçi bir görüş sahibi kimseler, söz verirken bilinçli bir şekilde davranırlar.⁵⁴

Doğruluk evrensel kabul edilen değerlerdendir. Zıt anlamlısı olan yalan ise; hiçbir değer sistemi içerisinde kabul görmemiştir. Yalan toplum tarafından hoş karşılanmayan bir tutumdur. Hatta yalanı tasvip etmeyenler bile zaman zaman yalana başvururlar. Bir kimsenin mutluluk halinin devamı için sarf ettiğimiz yalanları ise küçük sayarız. Küçük saydığımız bu yalanlar bazen nezaket kurallarının gereği olarak düşündüğümüz, bazen de bizi zor durumlardan kurtaracağını ümit ederek söylediğimiz yalanlardır. Bunun yanı sıra yalanın önemlisi ya da önemsizi noktasında yapılan bu ayırım çoğu kez kişinin kendisini haklı görmek için başvurduğu savunma mekanizmalarından kaynaklanır. Bu

⁴⁹ Müslim, İman, 62.

⁵⁰ Ahkâf 46/13.

⁵¹ Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, 2. basım., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994, s. 10.

⁵² Fâtiha, 2/ 5,6.

⁵³ Arslan, a.g.t., s. 83.

⁵⁴ Hökelekli, a.g.e., s. 90.

anlamda yalanlar arasında önemli, önemsiz ayrımı yapmak da her zaman kolay olmamaktadır.⁵⁵ Zira bir yalana önemsiz demek yalanın ne olduğunu bilmemekten kaynaklanabilir. Yalanın ne olduğu ve zararları iyi bir biçimde anlaşıldığında kişi yalanın önemli veya önemsiz olduğu hakkında ayırım yapamayacağını farkına varır.

Yalan hakkında önemsiz nitelemesinin yapılmasının bir zararı önemsiz görerek yalan söylenmesinin neticesinde yalanın kişide alışkanlık haline gelmesidir. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Yalandan sakınınız. Çünkü yalan (insanı) fenaliğe, fenalık da sahibini cehenneme götürür. Kişi yalan söylemeye devam eder ve daima yalan peşinde koşarsa Allah katında adı, yalancılar arasına yazılır*”⁵⁶ şeklinde buyurmuştur. Hz. Peygamber bu hadisinde yalanın basite alınamayacağını kişinin yalan söyleye söyleye bunu alışkanlık haline getireceğini ve bu alışkanlık neticesinde yalancılığın karakterinde yerleşeceğini, öyle ki kişinin “yalancı” olarak niteleneceği ve yalancılar arasına yazılacağını, netice olarak da cehennemle cezalandıracağını belirtmiştir. Hadiste Hz. Peygamber sadece olumsuz örnek vermekle kalmamış aynı zamanda doğru söyleyen ve doğruluğa devam eden kimsede doğruluğun huy haline geleceğini, karakterinde yerleşeceğini, adının “doğrular” arasında yazılacağını ve neticede bunun mükâfatı olarak cennete gireceğini belirtmiştir.

Hz. Peygamberin “Müslümanların rüyası en doğru olanları, sözü en doğru olanlarıdır.”⁵⁷ mealindeki hadisinden doğruluğun zamanla karakterin bir parçası haline geldiği mesajını çıkarabiliriz. Burada Allah Resûlü’nün yalancılığın kişinin karakterinde yerleşmesinin neticesi olarak cehenneme veya doğruluğun kişide yer etmesi neticesinde cennete gideceğini söylemesini teşvik ve sakındırma yoluyla terbiye metodu olarak düşünebiliriz.⁵⁸ Allah Resûlü hesaba inanan Müslüman kişiye bu inancını hatırlatmak suretiyle bir eğitim gerçekleştirmektedir. Ancak burada unutulmaması gereken bir nokta da kişinin yalancılıktan sakınmasının ve doğru olmasının cehennem korkusu ve cennet isteği sebebiyle değil, kişinin kendisine saygısı sebebiyle olması gerektiğidir. Çünkü doğruluk insan olmanın gerektirdiği bir yaşantı halidir.⁵⁹ Hadiste belirtilen bu önemli nokta, sadece doğruluk değerinde değil, kişinin karakterinde yer eden ve edecek olan

⁵⁵ Uysal, a.g.e., s. 39.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 80.

⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 88.

⁵⁸ M. Faruk, Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münâsebetleri*, 6. basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007, s. 54.

⁵⁹ Recep Kılıç, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*, Ankara: TDV Yay., 1995, s. 52, 53.

bütün değerlerde önemlidir. İyi ve doğru davranışı sadece belli zamanlarda yapıp sonra terk etmek yine yanlışlıklara dalmaya sebep olacağından iyilik ve doğruluk yolunda sabırla devam etmek gerekliliği belirtilmiştir.⁶⁰

Doğruluk eğitiminin yetersiz olduğu durumlarda kişide hırsızlık, yalan ve iftira gibi ahlâkî kusurlar ortaya çıkar.⁶¹ Bunlardan başka zan da doğruluk eksikliğinden kaynaklanır. Zira Hz. Peygamber: “Zandan sakınınız. Çünkü zan sözlerin en yalanıdır...”⁶² buyurmuştur.

Gerçeği yansıtmayan sözlerle ilgili olarak şu hususu da göz önünde bulundurmakta fayda bulunmaktadır. Çocuklarda 2-6 yaşları arasında görülen bazı söz ve hareketler yalan olarak nitelendirilemezler. Çünkü çocuk altı yaşına gelene kadar gerçeğe gerçek olmayı ayırt edemez. Başka bir ifade ile çocuk yaşının küçüklüğü oranında gerçeklerden uzaktır. Büyüyüp geliştikçe gerçeği tanımaya, öğrenmeye başlayacak ve kendisinde gerçeklik duygusu geliştirecektir. Bu sebeple küçük çocuğa hemen yalandan söz etmek doğru değildir.⁶³ Çocuğun doğruluğa alışması için öncelikle çocuğa verilen sözler doğru olmalıdır. Çocuktur, anlamaz diyerek vaat ettiğimiz şeyleri yerine getirmezsek onları yalana alıştıırırız.⁶⁴

Doğruluk, İslâm dininde her zaman en çok önemsenen değerlerden biri olmuştur. Genç yaşından itibaren herkesin Hz. Peygamber’e “el- Emin” şeklinde hitap etmesi İslâm dinin doğruluk değerine ne kadar önem verdiğinin göstergelerinden biridir.

Hz. Peygamber münafıkların en başta gelen özelliği olarak yalanı saymıştır. Ancak İslâm dini bazı durumlarda yalan söylenilmesine izin verilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber “Ara düzeltmek gayesiyle (asılsız) söz söyleyip de insanların arasını düzelter kimseyi; (düşmanı yenmek için) harpte (yalan) söyleyeni, karısına (yalan) söyleyeni, kocasına (yalan) söyleyen kadını, ben yalancı saymam.”⁶⁵ buyurmuştur.

Doğruyu söylemek, insanın bütün bildiklerini söylemesi gerektiği anlamına gelmez. Bazı özel durumlarda gerçeği söylememek, susmak, açıklamada bulunmamak ve sır saklamak da bir görevdir. Bir kimsenin gerek kendisine gerekse başkasına ait ve gizli kalması gereken bir şeyi için saklaması gerekir. Bu gibi sırların dedikodu şeklinde

⁶⁰ Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, s. 179-180.

⁶¹ Uysal, a.g.t., s. 19-51.

⁶² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 48.

⁶³ Ömer Özyılmaz, *İslâmî Eğitim*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003, s. 117.

⁶⁴ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, s. 211.

⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 50.

yayılması hatta bazen basın yayın araçlarıyla bütün bir ülke insanlarınca bilinir hale gelmesi, birçok aile felaketlerine ve zararlara sebep olabilmektedir.⁶⁶

3.1.3. Sorumluluk

Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi, mesuliyet anlamına gelen sorumluluk⁶⁷ kelimesi, hukukta uyulması gereken bir kurala aykırı davranışın hesabını verme, tazminatla yükümlü tutulma, işlenmiş bir suçun gerektirdiği cezayı çekme ve daha özel kullanımıyla alacaklının hakkını elde edebilmesi için el koyacağı mal varlığının hukukî durumu anlamlarına gelir.⁶⁸

İslâm dini, sorumluluk değerine büyük bir önem vermiştir. Hem dünya hayatını hem de ahiret hayatını kapsayan sorumluluk değeri hakkında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Kim zerre miktarınca bir iyilik yaparsa onun karşılığını görecektir. Kim de zerre miktarınca bir kötülük yaparsa o nun cezasını görecektir.”⁶⁹

Tablo 7: Kur'an-ı Kerim'de Sorumluluk Değeri			
Sorumluluk değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Sorumluluk değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
Bakara	7	Neml	1
Câsiye	1	Nisâ	4
En'âm	3	Nûr	1
Fâtır	2	Rûm	1
Fecr	3	Sebe'	2
Fussilet	1	Şûrâ	2
Hûd	1	Tâ-Hâ	1
İbrahim	3	Tûr	1
İsra	8	Yunus	2
Kafirun	6	Zümer	2
Kehf	1		
Sorumluluk değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 53			

⁶⁶ Hökelekli, a.g.e., s. 91.

⁶⁷ TDK Türkçe Sözlük, “sorumluluk”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 2, s. 2013.

⁶⁸ Kemal Yıldız, “Sorumluluk”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, s. 380.

⁶⁹ Zilzâl, 99/ 7-8.

Her şeyden önce, İslâm dininde sorumluluk kişiseldir. Herkes kendi fiili ve hareketlerinden sorumludur. Nitekim Yüce Allah, “Hiçbir günahkâr, başkasının günahını yüklenmez; insana çalıştığından başka bir şey yoktur.”⁷⁰ buyurarak günahın ferdi bir eylem olduğunu bizlere bildirmiştir.

İslâm dininde sorumluluk, iradeli ve hür olarak vicdanın emriyle ve kanunu bilerek yapılan hareketler sonucunda meydana gelir. İşte bu sebeple Müslüman hem Rabbine karşı hem de nefesine karşı sorumlu olur.⁷¹

Mesuliyet duygusu, ferdî ve ictimâî hayatımızı asilleştirerek idame ettiren çok ulvî bir haslettir ve tam manasıyla bir ahlâk ve seciye meselesidir.⁷²

Yaptığımız kötü bir işten dolayı içimizde bir eza, bir üzüntü duymakta isek ve bundan dolayı rahatsızlık çekiyorsak cezamızı vicdanımız veriyor demektir. Bu durum, sorumluluk duygusuna sahip olduğumuzun göstergesidir. Sorumluluk duygusu taşıyan insan; kötülükten çekinmek, iyiliğe yönelmek, şerefli, namuslu, faziletli bir insan olmak gayreti taşır. İyi, temiz, dürüst iş ve vazife yapmak azmi ve yakın uzak bütün insanlığa hayırlı olma arzusu taşır.⁷³

Sorumluluk değerinin toplumun genç kesimine erken yaşlardan itibaren kazandırılması çok önemlidir. Daha küçük yaştan itibaren ailede ve okulda çocuklara, söz ve hareketlerinden sorumlu oldukları anlatılır. Çocuk eğitiminde yapılan hatalardan biri çocuğun sorumluluk taşıyan davranışının farkına varmamaktır. Herkesin dikkatini çeken kötü davranıştır. Eğer iyi davranış istiyorsanız, çocuklarınız sorumlu bir davranış sergilediklerinde onu yakalayın ve takdir edin. Böylece sorumlu davranışlar gelişecektir.⁷⁴

İnsanın sorumluluğu çok çeşitlidir. Bunlardan en önde geleni kişinin Allah’a karşı sorumluluğudur. Daha sonra bu sorumluluk hayatın her alanını kapsar. Dinî bir terim olarak teklif de sorumlulukla ilişkili bir kavramdır. İslâm inancına göre Yüce Allah insanlara güçlerinin yeteceği ölçüde sorumluluklar vermiştir.⁷⁵

⁷⁰ Necm, 53/38- 41.

⁷¹ Pazarlı, a.g.e., s. 115.

⁷² Cemal Ataç, *İş Ahlâkı ve Mesuliyet Duygusu*, İstanbul: Selüloz Basımevi, 1950, s. 84.

⁷³ Ataç, a.g.e., s. 81.

⁷⁴ N. Hadden Douglass, *Saygı ve Sorumluluk Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*, çev.: Özgür Yurttutan, Yener Özen, 1. b., Ankara: Nobel Yayınları, 2001, s. 148.

⁷⁵ Bakara, 2/286.

Bireyin fitratındaki inanma eğitiminin korunması kişiye aittir. Bu sorumluk çocukluk döneminde ebeveyne ait iken, ergenlikten sonra bu fitratı korumak ve geliştirmek kişinin bireysel sorumluluğuna girmektedir. Daha sonra kişinin hem kendi hem de aile ve çevresine karşı olan sorumlulukları gelir. İnanan insanın hem kendisini hem de sorumluluğu altındakileri Allah'ın belirlediği doğru yola göre yaşama ve yaşatma, kötülüklerden, aşırılıklardan, taşkınlıklardan koruma sorumluluğu vardır. Bu konuda Allah Teâlâ: “Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insan ve taştan olan ateşten koruyun.”⁷⁶ buyurmuştur. Hz. Peygamber ise; “*Hepiniz çobansınız ve sürünüzden mesulsünüz.*”⁷⁷ buyurmuştur.

Eğitim önce ailede başlar. Dolayısıyla anne babaların en temel sorumluluklarından biri çocuklarının bilinçli bir şekilde eğitimidir. Bu anlamda Hz. Peygamber anne babanın çocuğa karşı olan sorumluluklarını da belirlemiştir. Mesela anne babanın yeni doğan çocuğuna karşı ilk sorumlulukları, kulağına ezan okunması⁷⁸, güzel bir isim koymadır. Hz. Peygamber kişilerin kıyamet gününde kendi isimleriyle ve babalarının isimleriyle çağrılacaklarını, bu sebeple güzel isim koymalarını emretmiştir. O (s.a.v.) anlamı güzel olan isimlerin konulmasını tavsiye etmiş, anlamı güzel olmayan isimlerin konulmasını ise yasaklamış ve kendisi de anlamı kötü olan isimleri değiştirmiştir.⁷⁹ O ayrıca çocuklar arasında da ayırım yapılmamasını emretmiştir.⁸⁰

Kişinin en önemli sorumluluklarından biri de anne ve babasına karşıdır. Bilindiği gibi anne-babanın çocuğu üzerindeki hakkı oldukça fazladır. Kişi, anne babasının dünya hayatında sıkıntılarını ve ihtiyaçlarını gidermeli, onlar çocukluğunda ona nasıl merhametle muamele ettilerse, kişi de anne- babasına öyle muamele etmeli, kalplerini kırmamalı, “öf” bile dememelidir.⁸¹

Kişinin ebeveynlerinin vefatından sonra da onlara edeceği dua yahut vasiyetlerini yerine getirmek gibi vazifeleri olmakla beraber, kişinin akrabalarına ve anne baba dostlarına ilgi, ikram ve hürmet de vazifelerindedir.⁸²

⁷⁶ Tahrîm, 66/6.

⁷⁷ Ebû Dâvûd, “İmare”, 1.

⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 106-107.

⁷⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 61, 62.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 120-121.

⁸¹ İsrâ, 17/23- 24.

⁸² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 119-120.

Akrabalar ve diğer komşular da kişinin sorumluluğu bulunan kimselerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.); komşuya eziyet etmemeyi, ondan gelecek eziyetlere katlanmayı istemiş ve kendisine Cebrail'in komşu hakkındaki tavsiyelerinin çokluğu sebebiyle neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacağını sandığını bildirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber iki komşusundan hangisiyle öncelikli olarak ilgilenmesi gerektiğini soran bir sahabeye de: “*Kapısı en yakın olan olandan*” diye cevap vermiştir.⁸³

Kişinin akrabalarını kollayıp gözetmesi, onların sıkıntılarında haberdar olması ve gidermeye çalışması kişinin sorumluluklarıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) da bu konuda: “... *Sahibi için zulüm ve akrabayı ziyareti terk kadar, Allah'ın cezalandırmayı çabuklaştırmasına layık olan bir günah yoktur.*”⁸⁴ buyurmuştur. Ancak bu sorumluluğun seviyesinin de ölçü prensibinden sapmaması gerekir. Aksi takdirde cahiliye toplumunda bulunan ve Hz. Peygamber tarafından ortadan kaldırılmak için uğraşılan asabiyet ortaya çıkabilir. Nitekim O asabiyeti: “*Zulümde (haksızlıkta) kavmine yardım etmek*”⁸⁵ şeklinde tanımlamıştır.

Hz. Peygamber, kimsesizlere ve yetimlere sahip çıkmayı,⁸⁶ kişilerin arasını düzeltmeyi,⁸⁷ selamlaşmayı, hastayı ziyaret etmeyi, bir makama işini halletmek için gidemeyen kişiye aracı olmayı,⁸⁸ cenazeyi uğurlamayı, mümin kardeşini ve geçimini koruyup gözetmeyi ve onu tehlikelerden korumayı,⁸⁹ iyiliğe çağırıp kötülükten sakındırmayı⁹⁰ sosyal sorumluluklar arasında saymış ve toplumda bu konudaki sorumlulukları üstlenen kişileri övmüştür.⁹¹

Hz. Peygamber'in “elinizin altındakiler” olarak nitelediği kölelere vurmayı yasaklamış, vuranların köle azad etmelerini istemiştir. Ve yine onlara kendi yediklerinden yedirmek, giydiklerinden giydirmek de kişinin sorumluluklarındandır.⁹²

Bu sosyal sorumlulukların dışında kişinin yaşadığı çevreye karşı da sorumlulukları vardır. Çevre korunmalı, bilinçsizce tüketimden kaçınılmalı, doğal kaynakların müsrifçe tüketilmemesi ve zarar görmemesi için özel önlemler alınmalıdır. Bu konuda Hz.

⁸³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 122-123.

⁸⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 43.

⁸⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 111-112.

⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 121-122.

⁸⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 50.

⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 116-117.

⁸⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 49.

⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 12.

⁹¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 90.

⁹² Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 123-124.

Peygamber'in uyarıları bulunmaktadır. O (s.a.v.), lüzumsuz ağaç kesiminde bulunmayı yasaklamıştır.⁹³

Sorumluluklar kişinin yapması gerekenlerdir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Hz. Peygamber kendi sorumluluklarını yerine getirmenin kişi için aynı zamanda sadaka sayılacağını söylemiştir.⁹⁴

3.1.4. Sevgi

Sevgi, insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygudur.⁹⁵ Literatürde muhabbet, hub, meveddet ve vüdd yaygın biçimde “sevgi” anlamında kullanılmakta, sevginin coşkulu şekli ise aşk kelimesiyle ifade edilmektedir. Bazı âlimlere göre muhabbet “eğilim, meyil” manasında iradenin eş anlamlısı olup “kişinin iyi olduğunu bildiği veya zannettiği şeyi istemesi” anlamına gelir. Semavî kitaplarda özellikle İncil ve Kur'an'da muhabbet üzerinde önemle durulmuş ve muhabbetin dinî hayatın temeli ve aslî unsuru olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶

Sevgi kelimesinin Arapça karşılığı “habib” olup, bu kelime Kur'an-ı Kerim'de 18 sûrede 30 farklı ayette Allah sevgisi, eşler arası sevgi, mal sevgisi anlamında kullanılmıştır. Ayrıca sevgi ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de istihbâb, mevedde, hille ve alâka gibi çeşitli kavramlar da kullanılmıştır.⁹⁷

Tablo 1: Kur'an-ı Kerim'de Sevgi Değeri			
Sevgi değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Sevgi değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
Âdiyât	3	Mücadele	1
Al-i İmran	2	Mümtehine	2
Ankebût	1	Rûm	1
Bakara	2	Sâd	1
Cum'a	1	Şûrâ	1
Fecr	6	Tâ-Hâ	1
İnsan	1	Vâkıa	1
Mâide	1	Yusuf	2
Sevgi değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 27			

⁹³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 158-159.

⁹⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 159-160.

⁹⁵ TDK Türkçe Sözlük, “sevgi”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 1954.

⁹⁶ Süleyman Uludağ, “Muhabbet”, *DİA*, C. 30, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, s. 386.

⁹⁷ Bayraktar Bayraklı, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2000, s. 85.

Yüce Allah insanı birtakım duygularla donatmıştır. Duygular, çoğunlukla dile getirilmesi güç olup, “hoş” ya da “hoş olmayan” ruhsal olgulardır.⁹⁸ Duygular kişinin yaşamında mutluluk ya da mutsuzluk olarak, kişiye özgü farklı biçim ve derecelerde, akışları, güçleri, kaliteleri, derinlik ve yüzeysellikleri, sürekli ve gelip-geçici oluşları ile belirginleşirler.⁹⁹

Sevgi, insanları birbirine yaklaştıran ve kaynaştıran, içsel olarak bağlayan doğal, ruhsal bir eğilimdir. Kişiyi öteki insanlardan ayıran duvarları yıkan, öteki insanlarla birleştiren etkin bir güçtür.¹⁰⁰

Sevgi, insanın şahsiyetinin özünde gerçekleşen, özel bir ilgi ve alakadır. Bu alaka, seven ve sevileni birbirine bağlar. Seven, sevdiğini her vesileyle anar ve onunla şahsiyetinin bütün yönleriyle bağ kurar; kalbi ona bağlıdır.¹⁰¹

Allah yarattıklarını sevdiği için de onlara dünyada sayısız nimetler ihsan etmiştir. Allah’a inanıp ona gönül veren kişiler de Allah’ı çok severler. Kur’an-ı Kerim ayetlerinde ve hadislerde Allah sevgisi üzerinde çokça durulmuştur.¹⁰²

İnsanın temel ihtiyaçlarından olan sevgi, en üstün şekliyle ilahî sevgide gerçekleşmektedir. İnsan, Allah sevgisiyle kendini aşmakta, yücelmektedir. İslâm’da varlığımızın şahsiyet kazanması veya şahsiyet haline gelmemiz, ancak ilahî sevgiyle olmaktadır. İlahi sevginin yerleşmesi, Allah’ı tanımaya, marifete bağlıdır. Marifet ve idrak olmadan muhabbetin hasıl olması düşünülemez. Çünkü insan ancak tanıdığını sever.¹⁰³

Hız. Peygamber’in yağmurlu bir günde elbisesini sıvazlayıp yağmura temas etmesi, Allah sevgisinin hayatına ve hadislerine yansımaya bir örnektir.¹⁰⁴

İnsanlar Allah’ı sevmekle emrolunduğu gibi, Allah da insanları sevmektedir. Allah’a olan aşk, insanların en mükemmeli olan Resülullah’ın sevgisine ulaşmak O’na tâbî olmakla başlar.¹⁰⁵ Kur’an’da Yüce Rabbimiz “*De ki eğer Allah’ı seviyorsanız bana*

⁹⁸ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987, s. 222.

⁹⁹ Zeynüddin Aslan, “*Sevgi Yoksunluğu ve Dinî Davranış*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 3.

¹⁰⁰ Hökelekli, a.g.e., s. 83.

¹⁰¹ Hasan Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, 1. b., İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003, s. 174.

¹⁰² M. Kemal Atik vd., *İslâmî Kavramlar*, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997, s. 725.

¹⁰³ Çamdibi, a.g.e., s. 171.

¹⁰⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 104-105.

¹⁰⁵ Çamdibi, a.g.e., s. 176- 177.

uyun ki Allah da sizi sevsin...”¹⁰⁶ buyurmaktadır. Yani Allah ve Peygamber sevgisi birlikte olmalıdır ve bu sevginin sonucu olarak, Allah ve Resûlüne itaat edilmelidir.

Sevgi değeri her zaman Hz. Peygamber’in uyguladığı eğitimin odağında olmuştur. Mesela çocukluğundan itibaren on sene Hz. Peygamber’in yanında bulunmuş olan Hz. Enes onun kendisine gösterdiği sevgi ve şefkat dolu muameleleri anlatmaktadır. Hz. Enes, Hz. Peygamber’in kendisini bir iş için çarşıya gönderdiği bir gün yolda arkadaşlarını görünce oyuna dalıp, gideceği işi unuttuğunu anlatır. Bu durumda bile Hz. Peygamber’in Hz. Enes’e muamelesi sevgi doludur.¹⁰⁷ Yine Hz. Peygamber Hz. Enes’e “*Ey Oğulcuğum*” diye hitap ederek sevgisini göstermiştir.¹⁰⁸

Eğitimin temeli ailede başlar. Bu yüzden anne babalar, çocuklarının eğitiminde sevgiyi merkeze alan bir yaklaşım tarzı benimsemek zorundadırlar. Nitekim Hz. Peygamber çocuk ve torunlarına hep sevgi ile muamele etmiş, sevgisini izhar etmek üzere onları öpmekten çekinmemiştir.¹⁰⁹ O’ndan bu eğitimi alan ashâbı da evlatlarına aynı şekilde sevgi ile muamelede bulunmuşlardır.¹¹⁰

Bir lider olarak Hz. Peygamber, kendisine gelen kimselere de sevgi ve şefkatle muamelede bulunmuştur.¹¹¹ Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şu sözü de sevgi ile muamelenin esaslarını özetleyen evrensel bir prensip olmuştur: “*Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz; kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız.*”¹¹²

İnsanları birbirine bağlamada ve insanî tabiatı gerçekleştirilmede sevginin özel bir yeri vardır. İnsanların birbirlerini sevmelerine mâni olan egoizmi, menfaatleri ve ihtirasları aşan kimseler insanî ve ilâhî sevgiye ulaşırlar. Sevgiye ulaşmak, insanî tabiatı gerçekleştirmeye, şahsiyette itidal ve dengeye, marifete, yüksek duyguların şahsiyete hâkimiyetine bağlıdır.¹¹³

Gazzâlî iyi karakterin bir neticesi olarak gördüğü insanî sevginin ve “ülfet”in ibadetlerin içinde en faziletliyelerinden olduğunu, şartlarına uyarak Allah için insanların

¹⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/31.

¹⁰⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 1.

¹⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 65.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 143-144, 144-145.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 146-147.

¹¹¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 5, 12.

¹¹² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 63.

¹¹³ Çamdibi, a.g.e., s. 160.

birbirlerini sevmeleri ve kardeş olmalarının insanı yüce derecelere ulaştıracağını söyler.¹¹⁴

Eğitim kuramcı Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik ihtiyaçları ve güven ihtiyacından sonra gelen en önemli ihtiyacı sevgidir. Birçok hastalığın temelinde sevgi eksikliği yatmaktadır. Sevmeyen ve sevilmeyen biri toplum açısından da zararlı olabilir.¹¹⁵

Hz. Muhammed (s.a.v.) "*Canımı elinde bulunduran Allah'a yemin olsun ki siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız.*"¹¹⁶ buyurarak Müslümanların birbirini sevmesini iman etmenin temel şartlarından biri olarak saymıştır.

Müminleri sevmek sadece kalp ile olmaz. Sevginin eyleme dönüşmesi, diğer Müslümanlar için empati kurmayı, dostluğu pekiştirecek birtakım duyguları takip etmeyi gerektirir. Bu da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) "*kişi sevdiği ile beraberdir.*"¹¹⁷ hadisindeki birlik ve beraberliği yerine getirmenin bir kaidesi olarak karşımıza çıkar.

Sevginin toplumu ayakta tutan temel değerlerden biri olması sebebiyle Hz. Peygamber, Müslümanların birbirine düşmanlık beslemelerini ve aralarında küskünlüğün olmasını yasaklamıştır.¹¹⁸ O, küs kimselerden barışmaya önce teşebbüs edeni ve diğerine daha önce selam vereni daha hayırlı olarak nitelemiştir.¹¹⁹ Karşı tarafın selamı alması durumunda barışmanın sevabına ortak olacaklarını, aksi takdirde selamı almayanın küslüğün vebalini yükleneceğini bildirmiş¹²⁰ ve küs olarak vefat ederse cehenneme girmeyi hak etmiş olacağını belirtmiştir.¹²¹ Yine Hz. Peygamber, "*(Müslüman) kardeşine bir sene küs duran kimse onun kanını dökmüş gibi (günah kazanmış) olur.*"¹²² buyurarak toplumsal bağların güçlü tutulabilmesi için bireylere bir takım sorumluluklar yüklemiştir.

İnsan ilişkilerinde sevgiyi sağlayacak ve artıracak en önemli unsurun selamlaşmak olduğunu belirten Hz. Peygamber: "*Size, yapmanız durumunda birbirinizi seveceğiniz bir*

¹¹⁴ a.g.e., s. 172-173.

¹¹⁵ Veysel Sönmez, *Sevgi Eğitimi*, 6. b., Ankara: Anı Yayınları, 2003, s. 44.

¹¹⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 130-131.

¹¹⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 112- 113.

¹¹⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 47.

¹¹⁹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 139.

¹²⁰ Ebû Dâvûd, "Edeb", 47.

¹²¹ a. yer.

¹²² a. yer.

iş söyleyeyim mi? Selamı aranızda yayınız."¹²³ şeklinde buyurarak selamın dinimizde en hayırlı davranışlardan biri olduğunu vurgulamıştır.

Bilindiği gibi tüm toplumlarda kişiler, hayatlarını aile denen sosyal ortamda geçirmektedirler. Toplumun temelini oluşturan bu kurumun devamı ve sıhhati eşler arasındaki uyuma ve sevgiye bağlıdır. Aile gerek ruh ve beden sağlığı gerekse kişilik gelişimi açısından çocuk üzerinde büyük rol oynar. Güven ve sevginin insanın temel ihtiyaçlarından olması sebebiyle bu ihtiyacın karşılanmaması halinde ömür boyu süren bir sevgi ve güven bunalımı yaşanabilir. Bu bakımdan "çocukluk yılları" insanın gelişiminin en önemli yıllarıdır.¹²⁴

Ailenin çocuğa etkisi doğumdan önce başlar. Doğduğu zaman da anne- babasının özellikle de annesinin sevgisi çocuğun gelişimi açısından büyük önem taşır. Bu dönemde çocuğun en önemli ruhsal ihtiyacı sevgidir. Çocuğun aile ortamındaki huzuru ileriki dönemlerde de huzurlu olmasını sağlar. Huzursuz bir yuvada doğan çocuk ise hırçın yahut içe dönük olur.¹²⁵ Çocuğun ruhsal hayatında bir bozukluk varsa bunun nedeni sevgi eksikliğidir.¹²⁶

Sevmek bir bakıma dokunmaktır, fiziksel temastır. Bebekte doğuştan oluşan sevgi ihtiyacı daha çok dokunma duygusu ile karşılanır. Anne sevgisinden yoksun kalan çocuk, biyolojik gereksinimleri tam olarak giderilse bile anne sevgisi ve dokunma gereksinimi tam olarak giderilmediğinden psikolojik açıdan tutarsız davranışlar gösterebilir.¹²⁷ Nitekim yetiştirme yurtlarında yapılan araştırmalarda iki yaşına kadar çocukların başlıca ölüm nedenlerinden birinin şefkatten yoksunluk olduğu ortaya konulmuştur.¹²⁸

Kişinin çocuklarına göstermesi gereken sevgi ile ilgili en önemli problemlerden biri çocuklar arasında cinsiyet ve yaş farkı gözetilmesidir. Anne- babanın çocukları arasında sevgide ve bunu tezahür ettirmede ayırım yapmamaları da Hz. Peygamber'in öğretilerindedir. O (s.a.v): *"Her kimin bir kızı olur da onu diri diri toprağa gömmez, hor görmez, çocuğunu, yani erkek çocuğunu- ona tercih etmezse, Allah onu cennete sokar."*¹²⁹ buyurmuştur.

¹²³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 130-131.

¹²⁴ Çamdibi, a.g.e., s. 19- 20.

¹²⁵ Birsen Gökçe, "Çocuk Kişiliğinin Gelişiminde Aile, Okul ve Dış Çevrenin Rolü", *Türk Silahlı Kuvvetleri Malûlleri Dergisi*, C. 9, Sayı 103, 1968, s. 17.

¹²⁶ Aslan, a.g.t., s. 16.

¹²⁷ Sönmez, a.g.e., s. 57.

¹²⁸ a. yer.

¹²⁹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 120- 121.

Genel olarak Türk toplumunda erkek çocuğun önemi büyüktür. Erkek çocuk, yerleşik aile ocağını devam ettiren, anne babanın yaşlılıklarında onların bakımını üstlenen bir birey olarak algılanır. Cahiliye döneminde Arap toplumunda da erkek çocuğun çok önemsendiğini biliyoruz. Öyle ki o dönemle ilgili olarak en çok bilinen olaylar arasında utanç sebebi olarak görüldüğü için kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi başta gelir. O dönemde bu uygulamanın ne kadar yaygın bir durum olduğu göz önüne alınırsa Allah Resûlü'nün verdiği eğitimin önemi de o denli iyi anlaşılır. Kaldı ki aradan bunca asır geçmesine rağmen hala kız çocuklarına ikinci sınıf muamelesi yapılıyor olması gerçeği de ne kadar acıdır. Dolayısıyla bu hadisler bugünün anne-babalarına da doğrudan hitap etmektedir.¹³⁰

Çocuklar arasında ayırım yapmak o denli olumsuz bir tavidir ki, bu tavır, kız çocukların psikolojisini etkilediği kadar erkek çocukların da psikolojisini etkiler. Böyle bir durumda büyüyen erkek çocuk, bencil bir kişilik geliştirir. Her yaşta kadınları aşağılama ve erkekliğini ispat etmek için uygun olmayan yolları denemek isteyebilir. Kız çocukları ise geri planda kalmış olduklarından dolayı istenmedikleri veya değersiz oldukları hissine kapılabilirler.¹³¹

3.1.5. Merhamet

Rhm kökünden gelen¹³² merhamet kelimesi sözlükte, bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan duyulan üzüntü, acıma¹³³ gibi anlamlara gelir. Merhamet değeri öncelikle Allah'ın bütün yaratılmışlara yönelik lütuf ve ihsanını ifade ederken, öte yandan diğer canlıların sıkıntıları karşısında insanı duyarlı olmaya sevk eden acıma duygusunu da belirtir.¹³⁴

Merhamet, başkasının içinde bulunduğu sıkıntılı durumuna acıma ve ona şefkat gösterme, onunla birlikte ıstırap çekmedir. Dert ve sıkıntı içerisinde olan kişinin derdiyle dertlenme, üzüntüsüyle üzülme ve ona yardımcı olmaya çalışmadır. Merhamet,

¹³⁰ Arslan, a.g.t., s. 104.

¹³¹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977, s. 103, 104.

¹³² Rağıb el- İsfehâni, "Merhamet", *Müfredat Kur'an İstılahları Sözlüğü*, çev: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2006, s. 483.

¹³³ TDK Türkçe Sözlük, "merhamet", Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 1538.

¹³⁴ Mustafa Çağrırcı, "Merhamet", *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s. 184.

yaratıklarından hiçbirine zulüm ve haksızlığı reva görmeyip, içlerinde zararlı olmayan güçsüzlerin zayıf hallerine acıyıp, imdat ve yardımlarına yönelmedir.¹³⁵

Literatürde merhamet değeri genellikle rahmet kelimesiyle ifade edilir. Ancak Türkçede merhamet hem Allah'a (c.c.) hem insanlara, rahmet ise özellikle Yüce Allah'a nispet edilen bir kavramdır. Kaynaklarda Yüce Allah'ın Rahmân ve Rahîm isimleri açıklanırken insanlardaki merhamet duygusunun da Allah'ın insanlığa lütfu olduğu belirtilir.¹³⁶

Merhamet, insanları başka insanlara iyilikte bulunmaya ve onlara acımaya yönelten bir duygudur. Yaratılmışların hepsine sevgi ve şefkatle yaklaşma, onlara iyilikte bulunma, onları koruma ve kurtarma, onlara zor durumlarda yardım etme, bağışta bulunma, gerektiği zaman affetme gibi bütün güzel davranışlar merhamet anlayışından, merhamet duygusundan kaynaklanır.¹³⁷ Bu duygu, şefkat ve acıma ile başlar, yardım ve nimet vermekle sonuçlanır. Bu sebeple rahmette hem acıma duygusu hem de iyilik etme şuuru vardır.¹³⁸

Kur'an-ı Kerim'de merhamet değeri işlenirken Yüce Allah'ın insanlara ve diğer varlıklara yönelik lütuf ve ihsanından söz edilmektedir. Bazı ayetlerde merhamet değeri insandaki acıma duygusundan kaynaklanan iyiliği ifade eder. Örneğin, Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) müminlere karşı çok şefkatli ve merhametli olduğu,¹³⁹ inkârcılara karşı sert ve tavizsiz olduğu¹⁴⁰ bildirilmektedir. Yine benzer ayetlerde Yüce Allah'ın karı-koca arasına sevgi ve merhamet koyduğu bildirilmekte¹⁴¹, çocukların yanlarındaki yaşlı ana babalarının üzerine merhamet kanatlarını germeleri emredilmektedir.¹⁴²

Hemen bütün tariflerde acıma, yufka yüreklilik (rikkatü'l kalb), ilgi ve şefkat¹⁴³ (teattuf, in'itâf), elem duyma (teellüm) gibi kavramlarla psikolojik yönüne vurgu yapılan merhamet, insanlar arasında duygu birliğinin, dayanışma ve paylaşmanın başta gelen amillerinden sayılmaktadır. Evlat sevgisi, anne babaya saygı ve itaat, sıla-i rahim,

¹³⁵ Hökelekli, a.g.e., s. 69.

¹³⁶ Mustafa Çağrı, "Merhamet", *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s. 184-185

¹³⁷ Hüseyin Kerem Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000, s. 396.

¹³⁸ Ece, a.g.e., s. 395.

¹³⁹ Tevbe, 9/128.

¹⁴⁰ Feth, 48/29.

¹⁴¹ Hadîd, 57/27.

¹⁴² İsrâ, 17/23.

¹⁴³ İsrâ, 17/24.

yaşlılara, yoksullara, hastalara, sakatlara, yetimlere, kimsesizlere yardım etme gibi erdemlerin merhamet duygusunun yansımaları olduğu kabul edilmektedir.¹⁴⁴

Tablo 3: Kur'an-ı Kerim'de Merhamet Değeri			
Merhamet değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Merhamet değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
Ankebut	1	Kehf	1
Araf	2	Mü'minun	3
Beled	1	Nahl	1
Enbiya	3	Nisa	1
Fetih	1	Rum	1
Hac	1	Şuara	1
Hadid	1	Yusuf	1

Merhamet değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 19

İslâmî kaynaklarda genellikle rahmet kelimesiyle ifade edilen merhamet değeri, Yüce Allah'ın bütün yaratılmışlara olan lütuf ve ihsanını ifade eder. “Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.” ayetinde de anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed'in (s.a.v.) inananlara karşı şefkatli ve merhametli olmaya çalıştığını anlamaktayız.¹⁴⁵

Merhamet kavramı hadislerde hem Yüce Allah'ın kullarına bir lütfü hem de kulun diğer insanlara ve canlılara karşı şefkat ve merhameti anlamında kullanılmıştır.¹⁴⁶

Merhamet, insanî değerlerin başında gelen bir duygudur. Bir insanın varlığı, bu duyguya sahip olması ile anlam kazanır. Aksi takdirde o, mahlûkat içinde en tehlikeli bir varlık olur. Nitekim tarihten günümüze kadar insanlığın çektiği bütün acıların, katlandığı zulümlerin temelinde bu duygunun körleşmesi yatmaktadır.¹⁴⁷

Yüce Allah, gönderdiği dinler aracılığı ile merhamet duygusunu kaybeden insanların kalplerinde bu duyguyu tekrar diriltmeyi murat etmiştir. Nitekim Kur'an'ın inmeye başladığı dönem de, insanlar arasında merhametsizliğin yaygınlaştığı bir

¹⁴⁴ Mustafa Çağrı, “Merhamet”, *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s. 184.

¹⁴⁵ İsrâ, 17/24.

¹⁴⁶ Çağrı, a.g.e., s. 185.

¹⁴⁷ Kadir Polater, *Kur'an'da Rahmet Kavramı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 171.

dönemdi. İnsanlar zalimlikleri ile övünür hale gelmişler, güçlünün güçsüzü ezmesi bir meziyet sayılmaya başlanmıştı.¹⁴⁸

Hız. Peygamber (s.a.v.), “Allah, merhametli olanlara rahmetle muamele eder. Öyleyse, sizler yeryüzündekilere karşı merhametli olun ki, semâda bulunanlar da size rahmet etsinler. Rahim (akrabalık bağı) Rahmân’dan bir bağıdır. Kim bunu korursa Allah onunla (rahmet bağı) kurar, kim de koparırsa, Allah da ondan (rahmet bağını) koparır.” buyurarak insanlar arasındaki ilişkilerde merhametin, Allah’ın merhametini kazanmaya sebep olacağını söylemiştir.¹⁴⁹

Hız. Peygamber katı kalpli kimsenin cennete giremeyeceğini belirttiği hadiste¹⁵⁰ kişilerin Rabbanî duygularını olgunlaştırmak ve harekete geçirmek suretiyle duyguları eğitime metodunu kullanmıştır.¹⁵¹ Bir başka hadisinde ise “Merhamet ancak şakî birisin(den) kaldırılır.”¹⁵² buyurmuştur. Şakî kelimesi sözlükte; “eşkıya, haydut, yolkesen.”¹⁵³ ve “bedbaht” olarak tanımlanmaktadır. Hadiste geçen şakî kelimesinden anlaşılana da “zalimler”dir.¹⁵⁴ İslâmî terminolojide şakî kavramı ve bunun zıddı olarak nitelendirilen saîd kavramı çokça kullanılan kavramlardır.¹⁵⁵

er-Rahim isminden alınacak pay ise bir müminin gücü yettiğinde, muhtaç kişilerin ihtiyaçlarını karşılaması bunun için de; ya parasını, ya nüfuzunu kullanması veya insanları iyiliğe yönlendirmesi, gerekirse, zengin ve nüfuz sahiplerine başvurmasıdır. Bunlardan hiçbirini yapamazsa, o kimseler hakkında hayır duada bulunmasıdır.¹⁵⁶

Merhamet duygusu fitrattan gelen bir değer olup, Yüce Allah bu değer ile toplumda güçlü ile güçsüz arasında bir köprü kurmuştur. Buradan merhamet değeri ile yardımlaşma değeri arasında yakın bir irtibatın bulunduğunu görmekteyiz. Hız. Muhammed (s.a.v.) bütün değerlerde olduğu gibi Merhamet değerinde de en güzel örnektir. Hız. Peygamber’in (s.a.v.) sadece yirmi üç yıllık Peygamberlik hayatı değil, bütün bir ömrü için söylenecek en önemli cümle, onun rahmetini ve merhametini vurgulayan cümle

¹⁴⁸ Polater, a.g.t., s. 17.

¹⁴⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58.

¹⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 7.

¹⁵¹ Bayraktar, a.g.e, s. 71-72.

¹⁵² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58.

¹⁵³ TDK Türkçe Sözlük, “şakî”, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 2069.

¹⁵⁴ Kemal Atik vd., a.g.e., s. 492.

¹⁵⁵ Hûd, 11/105-107.

¹⁵⁶ Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *el- Maksadül’Esnâ Şerh-u Esmâillahi’l-Husnâ (İlâhi Ahlâk)*, çev. Yaman Arıkan, İstanbul: Uyanış Yayınları, 1976, s. 112.

olurdu.¹⁵⁷ İnsanlık tarihinde onun getirdiği dinin en belirgin vasfı hiçbir ayırım gözetmeksizin insanlar başta olmak üzere bütün bir varlığa rahmet gözüyle bakmış olmasıdır.¹⁵⁸

Merhamet değerinin yansımaları bütün diğer olumlu vasıflarda olduğu gibi önce kişinin en yakınlarına olmalıdır. Bu sebeple merhamet öncelikle ailede lüzumludur. Hz. Peygamber'in yakınlarına muamelesi de hep merhamet ile olmuştur. O hayatında ne bir kadın ne de bir hizmetçi dövmüştür.¹⁵⁹

Merhamete en fazla muhtaç olan kitle çocuklardır. Bu sebeple “*Küçüğümüze acımayan ve büyüğümüze saygılı davranmayan bizden değildir.*”¹⁶⁰ hadisi İslâm ahlâkı literatüründe saygı ile ilgili olduğu kadar merhamet ile de ilgili olan esas cümlelerden biri olmuştur. Çocuk için merhamet o denli önemlidir ki, aile içinde çocuklara gösterilecek muamelenin adı bizzat “merhamet” olmalıdır. Bu konuda yine Hz. Peygamber en güzel örnektir ve onun bu konu ile ilgili hadisleri günümüzde de önemini korumaktadır. Mesela Hz. Peygamber'i, torununu öperken gören ve bunu hiçbir çocuğuma yapmadığını söyleyen kişiye “*Merhamet etmeyene, merhamet olunmaz.*” diyerek üzüntüsünü dile getirişi¹⁶¹, kızı Fatıma odaya girdiğinde ayağa kalkıp, elinden tutup, onu öpüp kendi yerine oturtması¹⁶² uzun bir müddet yanında kalarak kendisine hizmet eden Hz. Enes'in Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hizmetini yürütürken ondan hiçbir kırıcı söz işitmemesi¹⁶³ çocuk yetiştirilen her evde çerçeveletip duvara asılacak kadar önemli olan, anne babaların sürekli akıllarında tutmaları gereken hadislerdir. Yine Hz. Enes'in Hz. Peygamber'in kendisine verdiği bir işi unutup oyuna dalması karşısında dahi gülümseyerek muamelede bulunması¹⁶⁴ ve O'na “*Ey Oğulcuğum.*”¹⁶⁵ diye sevgi ve merhametle hitap etmesi bizim için oldukça önemli örneklerdir.

Hz. Peygamber'in merhametle muamelesi konusunda örnekler tükenmeyecek kadar çoktur. Bunlardan bir tanesi de yine Hz. Enes'in kardeşinin kuşu öldüğü zaman onun

¹⁵⁷ Abdurrahman Dodurgalı, *Sevgi Peygamberi ve Yetişkin Din Eğitimi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002, s. 137.

¹⁵⁸ a. yer.

¹⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4.

¹⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 58.

¹⁶¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 144-145.

¹⁶² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 143-144.

¹⁶³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 1.

¹⁶⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 1.

¹⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 65.

üzüntüsünü şefkat dolu bir yaklaşımla paylaşmasıdır.¹⁶⁶ Bu hadise, Hz. Peygamber'in hem çocuklara hem de hayvanlara olan merhametini göstermektedir. O'ndan bu eğitimi alan ashabin da çocuklarına merhametle muamele etme örneklerine şahit oluyoruz. Mesela Hz. Ebû Bekir sıtmaya yakalanmış kızı Hz. Aişe'yi "Nasılsın kızcağızım?" deyip yanağından öpmüştür.¹⁶⁷

Merhamet değerinin kişinin en yakınlarından başlayarak topluma yayılması gerekir. Aileden sonra kişinin en yakınları akrabalarıdır. Bu konuda da Hz. Peygamber'in Cafer b. Ebi Talib'e merhametle muamelesi bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸

Kişinin merhameti bütün insanlığı kapsamalıdır. Müslüman olmayanlara en büyük merhamet onların hidayetini dilemektir. Nitekim Allah ayet-i kerimede Hz. Peygamber'e: "Bu söze inanmayanların ardından üzülecek neredeyse kendini mahvedeceksin!"¹⁶⁹ "...Şüphesiz Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola erdirtir. Artık onlara üzülecek kendini harap etme; Allah onların yaptıklarını şüphesiz bilir."¹⁷⁰ buyurularak Hz. Peygamber'in iman etmeyenlere de büyük bir merhamet duyduğu ifade edilmiştir.

Müslümanın merhameti sadece bütün insanlığa da değildir. Müslüman, bütün mahlûkata merhametle yaklaşır. Hz. Peygamber ihtiyaç sahibi bir hayvanın ihtiyacını gideren adamın ecir alacağını¹⁷¹ bildirmiş, av amacı taşımayan, öldürmeyen ama hayvanların canını acıtan atışları yasaklamıştır.¹⁷² Yine Hz. Peygamberin bir kuşun yavrularını yakalayan ve karınca yuvasını bozan sahabeleri uyarması¹⁷³ hayvanlara olan sevgisini ve merhametini göstermesi açısından manidardır.

Merhamet konusunda adalet değeri de önemli bir ilkedir. İnsan ilişkilerinde bu kadar önemli bir değer olan merhametin sınırları da iyi bilinmelidir. Mesela İslâm'ın merhamet anlayışı, hakkın hak sahibine verilmesi noktasında inisiyatifi insanların merhametine bırakmamıştır. Çünkü ihlal ve gaspları merhamete bırakmak da bir zulüm ve merhametsizliktir.¹⁷⁴

¹⁶⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 69.

¹⁶⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 146-147.

¹⁶⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 145-146.

¹⁶⁹ Kehf, 18/6.

¹⁷⁰ Fâtır, 35/8.

¹⁷¹ Buhârî, "Mezalim", 23.

¹⁷² Ebu Dâvûd, "Edep", 165- 166.

¹⁷³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 163- 164.

¹⁷⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fitrat*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1990, s. 259- 260.

Merhamet adalet ve eşitlik duygusunu harekete geçiren önemli bir değerdir. Merhamet bu yönüyle insanı adaletli olmaya ve iyilik yapmaya sevk eder. Merhametli insan, başkalarının hal ve durumlarını içten sezinleyerek olanlara empati gösterir. İnsanlara merhametle yöneldiğimizde, onların daha iyi hayat şartlarına kavuşmasını, hatta bizim gibi olmasını isteriz. Bu yönüyle merhamet değeri hem adalet hem de eşitlik duygusunun kaynağıdır.¹⁷⁵ Merhamet duygusu adaletin kaynağı olmakla birlikte, onu da içine alacak kadar geniş ve sınırsızdır. Birisine hak ettiğini, layık olduğunu vermek adalet, çok daha fazlasını vermek ise merhamettir.¹⁷⁶

Hz. Peygamber insanların birbirlerine olan merhametlerinin Allah'ın merhametini beraberinde getireceğini belirterek İslâm'ın temelde merhamet dini olduğunu dile getirmiştir.¹⁷⁷

3.1.6. Saygı

Saygı sözlükte, değeri, üstünlüğü, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, itham anlamlarına gelir.¹⁷⁸ Dinî ve ahlâkî metinlerde gerek kutsala gerekse yüksek şahsiyetlere ve makamlara karşı gösterilmesi gereken saygı ta'zîm, tevkîr, ta'zîr, tebcîl, tefhîm, heybet, mehâbet gibi kelimelerle anlatılmaktadır.¹⁷⁹

Tablo 2: Kur'an-ı Kerim'de Saygı Değeri			
Saygı değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Saygı değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
Al-i İmran	2	Mâide	1
Bakara	2	Mü'minûn	3
Enbiyâ	1	Neml	1
Fetih	1	Ra'd	1
Hadid	2	Rûm	1
Haşr	2		
Saygı değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 17			

¹⁷⁵ Hökelekli, a.g.e., s. 70.

¹⁷⁶ Hökelekli, a.g.e., s. 73.

¹⁷⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 58.

¹⁷⁸ TDK Türkçe Sözlük, "saygı", Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 1922.

¹⁷⁹ Mustafa Çağrırcı, "Saygı", *DİA*, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 211.

Saygı, İslâmî değerler içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in: "*Küçüğümüze acımayan ve büyüklerimizi saymayan kişi bizden değildir.*"¹⁸⁰ buyurması bu önemin açık bir delilidir.

Saygı, insan ilişkileri hakkında kullanılan bir değerdir. Ancak burada öncelikle Allah'a saygıdan bahsetmeliyiz. İslâmî anlayışa göre her şeyden önce saygıya layık olan varlık Allah'tır. Bazı ahlâk düşünürlerine göre saygı kavramı özü itibariyle bir aşkınlık ve kutsallık fikriyle bağlantılıdır; yani temelde ancak aşkın ve kutsal olana saygı duyulur; sıradan insanlara ve kurumlara duyulan saygı ise o aşkın ve kutsal olanın bu saygıyı emretmiş olmasının bir sonucudur. Gerçekte asıl aşkın ve kutsal varlık Allah'tır; dolayısıyla bütün hayırların kaynağı olan, buyrukları vazife olarak algılanan ve asıl saygıya layık olan O'dur.¹⁸¹ Bu anlamda Allah'a saygı kavramını ifade eden anlam alanı oldukça geniş olan kavram "takva"dır.

Hz. Peygamber insanların temel hakları konusunda oldukça titiz davranmış ve ashabına da böyle davranmaları noktasında tavsiyelerde bulunmuştur. Mesela o günün toplumunda kölelik müessesesi bulunmaktadır. Kölelik kişinin bütün haklarının bir başkasına devredilmesi, insanın özgürlüğü dahil bütün haklarının bir başkası tarafından kullanılması demektir. Kölelik İslâmiyet'in ruhu ile uyuşmayan bir uygulamadır. O toplumda yerleşik bir hal almış olan köleliği İslâmiyet'in hemen ortadan kaldırması mümkün olmamıştır. Ancak İslâmiyet ortaya koyduğu prensiplerle köleliğin ortadan kalkışını hızlandırmıştır. Mesela İslâmiyet'te birçok suça karşılık ceza olarak köle azat edilir veya köle azad etmek teşvik edilir.¹⁸² Bununla birlikte Hz. Peygamber kölelere ve hizmetçilere muamelesinde, kölelerin de insan olduğu ve bu sebeple sadece insan olmaları sebebiyle saygıyı hak ettikleri gerçeğinden hareket etmiştir. O (s.a.v.) hayatında köleler de dahil olmak üzere hiç kimseyi dövmemiş hiç kimseye kötü muamelede bulunmamıştır.¹⁸³ Çünkü dayak kişinin insan olmasından dolayı getirdiği saygınlığa uygun olmayan bir davranış şeklidir. Yine Hz. Peygamber herhangi bir sebeple kölesini döven kimselere de bu davranışlarına karşılık cezalar vermiştir.

Hz. Peygamber döneminde yedi kardeşten oluşan bir ailenin sadece bir cariyeleri bulunmaktadır. Bu kardeşlerden en küçüğünün cariyenin yüzüne bir tokat vurması

¹⁸⁰ Ebû Dâvûd, "Edeb", 58.

¹⁸¹ Heyet, "Saygı", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997, s. 7.

¹⁸² Arslan, a.g.t., s.108.

¹⁸³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 4.

üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ceza olarak bu kardeşlere cariye'nin azad edilmesini emretmiştir.¹⁸⁴ Bu örnek Hz. Peygamber'in bu örnekleri destekleyen ifadeleri sebebiyle ashap arasında, bir kimsenin kölesini dövdüğü takdirde yaptığı bu kötü davranışın kefaretinin o köleyi azat etmek olduğu fikri yerleşmiştir.¹⁸⁵ Hz. Peygamber eğer köleler emirlere uygun hareket etmiyorlarsa bunun çözümünün onları dövmek değil, azad etmek olduğunu bildirerek: “Allah'ın yarattıklarına işkence etmeyiniz.”¹⁸⁶ buyurmuştur. Bu hadis-i şeriflerde Hz. Peygamber'in kişilik haklarına ve insanın saygınlığına ne kadar önem verdiği açıkça görülmektedir. Hadislerde açıkça görülen bir başka husus da ashapın Hz. Peygamber'e olan saygısıdır. Görüldüğü gibi Ashap, Hz. Peygamber bir konuda emir verdiğinde -bu emir köle azat etmek gibi büyük bir şey de olsa- onu derhal gerçekleştirmektedirler. Bu anlamda sahabilerin Hz. Peygamber'e saygısını Hz. Peygamber kendilerine seslendiği zaman O'na cevap veriş biçimlerinde de açıkça görmek mümkündür.¹⁸⁷

Bu örneklerin dışında kişinin özel hayatının gizliliği, saygı gösterilmesi gereken temel konular arasında sayılmıştır.¹⁸⁸ Hz. Peygamber'in evlere izin alınmadan girilmemesi ve izin almadan içeriye bakılmamasına ilişkin uyarıları da özel hayata saygı prensibi çerçevesinde değerlendirilmelidir.¹⁸⁹

İnsanların gıybet ve iftira kişinin insan olmasından kaynaklanan en temel haklarına saygısızlıktır. Ayrıca kişi vefat ettiğinde arkasından kötü konuşmamak saygının bir gereğidir. Bu da dünyada ne kadar kötülük yapmış olursa olsun ölüye saygısızlık olacağı düşüncesiyle yasaklanmıştır.¹⁹⁰

İnsan ilişkilerinde saygı öncelikle insanın kendisine olan saygısıyla başlar. Bu sebeple kişi önce kendisine saygı duymalıdır. Saygının oluşmasının sevgi ile de ilişkisi söz konusudur. Yeterli derecede sevgi gören çocukta özsaygı çok daha fazla gelişir. Çocukla günde birkaç dakika sevgi bağlantıları kurmak adına bakışlarla takdir etmek, dokunsal olarak güven aşılama için sokulmak, yüz ifadesi ile irtibat kurmak, empati yaparak onu anladığını belirten cümleler kurmak gibi davranışlar kişinin birkaç

¹⁸⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 123-124.

¹⁸⁵ a. yer.

¹⁸⁶ a. yer.

¹⁸⁷ Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 149-150 ve 154-155.

¹⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 32.

¹⁸⁹ Arslan, a.g.t., s. 109.

¹⁹⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 42.

dakikasını alacak çok küçük davranışlar olmakla birlikte özsaygıyı geliştirmeyi sağlar.¹⁹¹ Çocuğa gün içerisinde verilen üstü kapalı sevgi mesajları özsaygının kazanılmasında etkindir.¹⁹² Uyumadan önce çocuğa anlatılan masallar yahut okutulan dualar veya uyumadan önce çocuğu öpmek vb. davranışlar da özsaygının gelişmesini sağlar.¹⁹³

Çocuk için özel günleri hatırlamak, onun önem verdiklerine önem vermek ve onun için özel notlar yazmak gibi çocuğu önemseydiğini belirten davranışlarda bulunmak da çocuktaki saygı gelişimine yardımcı olur.¹⁹⁴ Her konuda olduğu gibi bu konuda da Hz. Peygamber'in eşsiz ahlâkı bize oldukça güzel örnekler sunmaktadır. Hz. Fatma Peygamberimizin huzuruna geldiğinde Efendimiz ayağa kalmış ve ona hürmet göstermiştir.¹⁹⁵ Bu davranışı ile Allah Resûlü bizzat kendisi saygı göstermek suretiyle hem örnek oluşturarak saygı eğitimini gerçekleştirmiş, hem de kendisine değer vermek suretiyle kızının özsaygısının oluşmasını veya gelişmesine katkı sağlamıştır.

Yine Hz. Peygamber'in kuşu ölen çocuğun üzüntüsü ile ilgilenmesi, "*Kuşçağıza ne oldu?*" diye sorması¹⁹⁶ da onun çocuklara ne kadar değer verdiğinin göstergesidir. Burada Hz. Peygamber çocuğun üzüntüsü ile ilgilenerek ona değer vermiş, onun üzüntüsünü paylaşarak empatide bulunmuştur. Empatide bulunmak da özsaygının gelişiminde büyük değer taşır.¹⁹⁷

Toplumun huzuru öncelikle birlikte yaşayan insanların birbirlerine karşı saygı göstermeleri ile mümkündür. Kişinin karşısındakinin sadece insan olduğu için saygıya değer olduğunun bilinciyle hareket etmesi toplumu mutluluğa götüren anahtarlardan biridir.

Saygı değerinden bahsedilince saygı gösterilmesi gerekenler noktasında ilk akla gelenler, kişinin büyükleri olmaktadır. "*Küçüklerimize acımayan ve büyüklerimizin hakkını tanımayan kişi bizden değildir.*"¹⁹⁸ hadisi şerifleri Hz. Peygamber'in saygıyı ne kadar önemseydiğini göstermektedir. Buradaki büyüklerden kasıt öncelikle anne babadır. Daha sonra kişinin ilim tahsil ettiği kimseler, hocaları gelir.

¹⁹¹ Diana Loomans & Julia Loomans, *Çocuklara Özsaygıyı ve Değerleri Öğretmenin 100 Yolu*, çev: Tufan Göbekçin, İstanbul: Ege Meta Yayınları, 2005, s. 31, 32.

¹⁹² Loomans, a.g.e., s. 67.

¹⁹³ a.g.e., s. 73.

¹⁹⁴ a.g.e., s. 88, 89.

¹⁹⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 143- 144.

¹⁹⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb", 69.

¹⁹⁷ Loomans, a.g.e., s. 34.

¹⁹⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 58.

Hız. Peygamber kişilerin anne babalarına göstereceği saygıyı çok önemsemiştir. Kendisi de anne babası hayatta olmadığından stannesine ve süt babasına gösterdiği hürmetle anne- babaya saygı konusunda örnek olmuştur. Hız. Peygamber Cirne savaşı sonrasında ganimet taksimi ile meşgulken yanına gelen stannesini için abasını serip, stannesini üzerine oturtmuştur.¹⁹⁹ Yine bir gün süt babası, stannesini ve stkardeşinin peş peşe yanına gelmeleri üzerine her birini de bir tarafa serdiği elbisesinin üzerine oturtmuş ve onlara hürmetle muamelede bulunmuştur.²⁰⁰ O, bu davranışlarıyla Mslmanlara rnek olmuş ve onların da anne ve babalarına hürmet göstermelerini istemiştir. Yine Hız. Peygamber kişinin, anne babasının akrabalarına ve arkadaşlarına hürmet ve ikramda bulunmasını ve hatta bu hürmet ve ikramı anne babanın vefatından sonra da sürdürmesini anne babaya yapılacak iyiliklerden saymıştır.²⁰¹ Kişinin başkasının anne babasına lanet etmesini de yasaklamış, bu durumda lanet ettiği kişinin de kendi anne babasına lanet edebileceği ve böylece kişinin kendi anne babasına lanet edilmesine sebep olacağı, bu sebeple de en büyük günahlardan birini işlemiş sayılacağını belirtmiştir.²⁰² Kişinin kendi anne babası ne kadar saygıya layık sa başkasının anne babasının da o derece saygıya layık olduğunu hatırandan çıkarmaması gerekir.

Hız. Peygamber tecrübeleri sebebiyle yaşlılara, Kur'an'a olan hürmet sebebiyle hafızlara, konumu sebebiyle devlet başkanına saygı gösterilmesi gerektiğini bizlere bildirmiştir.²⁰³

İlim sahiplerine saygı gösterilmesi önemli bir toplumsal dinamiktir. "ğrenci öğretmene saygı göstermelidir." diyen İbn Cema, ona gösterilecek saygı ile elde edilecek bilgi arasında bağ kurmakta, öğrencinin öğretmeninin yanında kitap sayfalarını yavaş açmasının bile bir saygı ifadesi olduğunu ifade etmekte, ona gayet nazik bir Şekilde hitap edilmesini istemektedir.²⁰⁴ öğretmene gösterilecek saygı, bir gösterişten ziyade, içten gelen ve isteyerek yapılan bir saygı olmalıdır. Saygının devamlı olması da istenen ve beklenen bir Őeydir.²⁰⁵ Yine kişinin "ğretmeni aleyhinde konuşulduğunda öğrencinin buna engel olmaya çalışmasını, bunu başaramıyorsa oradan ayrılmasını, böylece onu

¹⁹⁹ Eb Dâvûd, "Edeb", 119-120.

²⁰⁰ a. yer.

²⁰¹ a. yer.

²⁰² Eb Dâvûd, "Edeb", 119-120.

²⁰³ Eb Dâvûd, "Edeb", 20.

²⁰⁴ M. Faruk Bayraktar, *İbn Cema 'dan ğretmen ve öğrencilere ğtler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, s. 78.

²⁰⁵ Bayraktar, a.g.e., s. 79.

korumasını bir nevi saygı kabul etmektedir. Bu arada öğrencinin öğretmene dua etmesi, öğretmenin çocukları, akraba ve dostları ile alakayı kesmemesi, özellikle vefatından sonra mezarını ziyaret ederek Allah'tan affını niyaz etmesini de²⁰⁶ saygıdandır. Öğrencinin saygıyı artırması öğretmenin şefkat ve merhametini artırmasına vesile olur.²⁰⁷ Zira ilme saygılı olmak, öğretmene saygı göstermektir.²⁰⁸

İslâm eğitiminde öğretmene hitaba büyük önem verilmiştir. Öğrenci, ona ismen hitap edemeyeceği gibi, yokluğunda da ismen hitap etmemeli ve onu ismine hürmet ifade eden “şeyh, üstâd, hüccetü'l-İslâm” gibi bir kelime ekleyerek bahsetmelidir. Bugün genellikle “Bey”, “Hanım” takısı kullanılıyor ki, yerindedir. Ayrıca öğrenci, ona “sen”, “seni” gibi sözlerle değil, “siz”, “sizin” gibi cemi sığayla, saygı dolu bir hitap tarzı kullanmalı, bu hitap mümkün olduğu kadar saygı dolu, yumuşak kelimelerle ve nezaket kuralları içinde olmalıdır.²⁰⁹

Saygının bir neticesi olarak öncelikle küçüklerin büyüklere selam vermeleri de adaba uygun olarak görülmüştür.²¹⁰

Hz. Peygamber saygıyı oldukça önemsemiştir. Ancak kişilerin kendilerine saygı beklentisi içine girerek, girdikleri ortamda herkesin ayağa kalkma beklentisi içerisinde olmalarını hoş karşılamamış,²¹¹ kendisi için ayağa kalkılmasını da istememiştir.²¹²

İslâm eğitiminde de kişinin öğretmeni için ayağa kalkması bir saygı gereği olarak görülür. İbn Cema, öğrencinin öğretmeni için ayağa kalkmasını ister ve: şerefli ve asil olanın, babası ve ilim öğrendiği öğretmeni için ayağa kalkmaktan çekinmeyeceğini belirtir.²¹³ Kişinin öğretmeni, anne babası ve yaşlı kimseler için ayağa kalkması isteyerek ve saygı sebebiyle olmalıdır.

Hz. Peygamber Müslümanın başkasına ve onların haklarına saygı göstermesinin veya gösterilmesi konusunda özel bir çabaya sahip olması gerektiği bildirmiştir.²¹⁴

İnsan ilişkilerinde nezaketli olmak, âdâb-ı muaşeret kurallarına riayet etmek de insanların birbirlerine olan saygısından kaynaklanır. Hz. Peygamber saygı duygusundan

²⁰⁶ Bayraktar, a.g.e., s. 78-79.

²⁰⁷ Bayraktar, a.g.e., s. 81.

²⁰⁸ Bayraktar, a.g.e., s. 271.

²⁰⁹ Bayraktar, a.g.e., s. 272.

²¹⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 133-134.

²¹¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 151-152.

²¹² a. yer.

²¹³ Bayraktar, a.g.e., s. 89.

²¹⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 36.

kaynaklanan birçok görgü ve nezaket kuralını ashabına öğretmiştir. Mesela Hz. Peygamber kişilerin bir mecliste ilk boş buldukları yere oturmalarını istemiş²¹⁵, halkın ortasına oturmayı ise yasaklamıştır.²¹⁶

Yine bir toplumda izinleri olmadıkça iki kişinin arasına oturmak yasaklanmış²¹⁷ aralarını ayırmanın helal olmadığı²¹⁸ belirtilmiştir. İki kişinin üçüncü kişiyi yalnız bırakarak kendi aralarında gizli konuşmaları, üçüncü kişinin üzüleceği ve üçüncü kişiye saygısızlık olması sebebiyle yasaklanmıştır.²¹⁹

Hz. Peygamber esneme²²⁰ ve hapşırma²²¹ gibi doğal seleksiyonlarda bile diğer insanların rahatsız olmasını engelleyecek birtakım tedbirler almış ve Müslümanlara da bunu tavsiye etmiştir. Kişinin aksırdığı/hapşırıldığı zaman Allah'a hamd etmesi, bunu işiten kişinin ise saygının bir gereği olarak aksıran kişiye (yerhamükallah diye) dua etmesi²²² ve bu durumun üç aksırmaya kadar devam etmesi de Hz. Peygamber'in öğrettiklerindedir.²²³

Eve girmeden önce kapı çalmaya, içeriye girmek için izin istemeye dair Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu adab-ı muaşeret prensipleri de kişinin saygınlığı ve özel hayata saygı ilkelerinden kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Hz. Peygamber, kapıdan girmeden muhakkak ev sahibinden izin istenmesi gerektiğini belirtmiş, kapıyı çalan kimsenin kendisini tanıtmamasını istemiş, üç defa izin istediği halde izin verilmezse geri dönüp gitmesi gerektiğini söylemiştir.²²⁴

Yine bir evin içine evin içindekilerin izni olmadan bakılmasını yasaklamış, izin istemek için kapıya gelen kişinin evin içini görmemesi için kapıya karşı durmamasını biraz sağda veya solda durmasını emretmiştir. Kişinin evin içini görmesi durumunda ise eve girmek için izin almanın anlamsızlaştığı belirtilmiştir.²²⁵

²¹⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 14.

²¹⁶ a. yer.

²¹⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 21.

²¹⁸ a. yer.

²¹⁹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 24.

²²⁰ Ebû Dâvûd, "Edeb", 89.

²²¹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 90.

²²² Ebû Dâvûd, "Edeb", 91.

²²³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 92.

²²⁴ Ebû Dâvûd, "Edeb", 127-128.

²²⁵ Ebû Dâvûd, "Edeb", 126-127.

3.1.7. Güvenirlilik

Hız. Muhammed'in (s.a.v.) eğitim sisteminde yer alan temel değerlerden bir diğeri de güvenirliliktir. Korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itibar anlamına gelen güven²²⁶ kelimesinin İslâmî literatürdeki karşılığı "emanet" kelimesidir.

Arapçada "güvenmek, korku ve endişeden emin olmak" manasındaki "emn" mastarından türetilen "güvenirlilik", hıyanetin karşıtı olarak isim şeklinde kullanıldığı gibi, "güvenilir olmak" anlamında mastar olarak da kullanılabilir. Ayrıca "güvenilen bir kimseye koruması için geçici olarak tevdi edilen şey" manasına da gelmekte olup, kelimenin bu son kullanışı daha yaygındır.²²⁷ Bu kökten emanet, eman, iman gibi pek çok kelime türemiştir.²²⁸ Emanet, bir şeyi veya bir değeri gönül huzuru ve güvenle başkasına teslim etmek ve aynı gönül huzuru ve eminlikle geri almaktır.²²⁹ Güvenirlilik değeri Kur'an'da pek çok yerde geçmektedir. Önce Allah'a (c.c.) sonra kendilerine güvenen Asr-ı Saadet'in İslâm neferleri bu değeri kuşanarak İslâm davasını omuzlamışlardır.

Tablo 6: Kur'an-ı Kerim'de Güvenirlilik Değeri

Güvenirlilik değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Güvenirlilik değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
Al-i İmran	1	Neml	1
Ankebût	1	Şuarâ	5
Bakara	1	Tekvir	1
Duhâ	1	Yusuf	3
Kasas	1		
Güvenirlilik değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 15			

Emanet kavramı İslâmî literatürde kişinin sahip olduğu pek çok nimet (mal, mülk, makam, mevki vs.) emanet durumundadır. Bundan başka iman, ibadet gibi dinî yükümlülüklerin de emanet olduğu söylenebilir. Hız. Peygamber eşlerin kendi arasında

²²⁶ TDK Türkçe Sözlük, "güven", Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 1, s. 915.

²²⁷ Ali Toksan, "Emanet", *DİA*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 81.

²²⁸ Rağıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 84.

²²⁹ Ece, a.g.e., s. 163.

konuştuklarının daha sonra başkasına aktarılmasının yanlış olduğunu bunun eşlerin birbirlerine verdikleri bir emanet olarak görmüştür.²³⁰

“Emin”, sözlükte “kendisine güvenilen, hıyanet etmeyen, sözünde duran, vefalı; başkalarından korkmayan kimse” anlamına gelir.²³¹ Hz. Muhammed’in (s.a.v.) “el-Emin” sıfatı ile ilgili Kabe’nin sel felaketinden sonraki tamirat süreci ve Hacerü’l-Esved taşının Kâbe duvarına yerleştirilmesindeki rolü meşhurdur. Yine Kureyş’in ileri gelenlerinden bazı müşriklerin, değerli eşyalarını Hz. Muhammed’e (s.a.v.) teslim/emanet ettikleri de bilinmektedir. Hz. Peygamber, peygamberliği döneminde de ilahî vahyi aynen tebliğ etmesi noktasında eminlik sıfatını korumuştur.²³² Bu açıdan bakıldığında kişinin vazifesini, işini en iyi ve en güzel bir biçimde yapması da güvenilirlik göstergesidir.

Güvenirlilik İslâm dininin önceliklendirdiği değerlerin başında yer alır. Çünkü güven değeri bireysel ve toplumsal iletişimin temel dinamiklerinden birisidir. Zira insanlar bir arada yaşarken aralarındaki ilişkinin niteliğini belirleyen en önemli unsur güven duygusudur. “*Emanet zayi olduğunda kıyameti bekle*”²³³ hadisi de insan ilişkilerinde güvenin ortadan kalkmasının toplumsal bir felaket olduğunu anlatmak istemiştir.²³⁴

Güvenirlilik değerinin doğruluk değeri ile çok yakın bir ilişkisi vardır. Kişi doğru ve dürüst olduğu kadar güvenilirdir.²³⁵ Güvenirlilik bir karakter vasfıdır. Güvenirliliğin birçok göstergesi vardır. Mesela insan ilişkilerinde sözünde durmak, kendine verilen emaneti muhafaza etmek, insanların sırlarını muhafaza etmek, karı kocanın birbirinin özel hallerini muhafaza etmeleri, doğru söylemek, insanların arkasından konuşmamak, iftira etmemek gibi güzel davranışlar kişinin güvenirliliğinden gelir.²³⁶

İnsan ilişkilerinde güven duygusunun oluşması sözünde durmaya bağlıdır. Hz. Peygamber sözleştikleri yere unuttuğu için gelmeyen bir genci üç vakit beklemiş ve bizlere örnek olmuştur.²³⁷

²³⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 32.

²³¹ Hüseyin Algül, “Emin”, *DİA*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 111.

²³² Algül, a.g.m., s. 111.

²³³ Buhârî, “İlim”, 2.

²³⁴ Toksan, a.g.e., s. 82.

²³⁵ Ali Akyüz, *Yaşayan Kur’an: Hz. Peygamber*, 2. b., İstanbul: A Kitaplar Yayınları, 2003, s. 148.

²³⁶ Arslan, a.g.t., s. 143.

²³⁷ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 82.

Hayatın her alanında insanlarla ilişkimizi ve hayat standardımızı belirleyen güvenilirlik değerinin ticaret ve iş hayatında da önemli bir yere sahiptir. Nitekim Allah Resûlü güvenilir tüccarın kıyamet günündeki değerine değinerek, ekonomik ilişkilerde ve ticarete güvenilirliğin önemine vurgu yapmıştır.²³⁸

Verilen sözde durmak özellikle bir eğitimci için oldukça önemli bir yere sahiptir. Anne babaların çocuklarına, öğretmenlerin öğrencilerine verdikleri sözleri yerine getirmeleri zorunludur. Hz. Peygamber'in daha önce dile getirdiğimiz bir anne ile arasında geçen konuşmayı içeren hadis eğitim açısından birçok dersler içermektedir.²³⁹

Güvenilirliğin başka göstergesi de emanete ihanet etmemektir. Hz. Peygamber emanete hıyanet etmenin münafıkların özelliği olduğunu söylemiştir.²⁴⁰ O, inananları: *“Müslüman, elinden ve dilinden diğer Müslümanların güvende oldukları kimsedir.”*²⁴¹ şeklinde tanımlamıştır.

Bireylerin güvenilir bir kimse olmaları ve etraflarında güven oluşturmaları önemli olmakla birlikte kişinin başkalarına güven duymayı da bilmesi gerekir. Bu ise, öncelikle kişinin kendisine güven duyması ile mümkün olur.

Hz. Peygamber kendisine inandığı halde Müslüman kardeşine yalan söylemenin büyük bir yanlış olduğunu konusunda Müslümanları uyarmıştır.²⁴² Çünkü güvenmek, inanmaktır. Kişinin kendisine inanan bir kimseyi aldatması büyük bir karakter problemidir.

3.1.8. Hoşgörü

Sözlükte hoşgörü; her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans anlamlarına gelir.²⁴³ “Hoşgörü” kavramının insan zihnine ilk nazarda getirdiği anlam, bir olgunun kabullenilmesi, benimsenmesi ve sempatiyle değerlendirilmesi şeklindedir.²⁴⁴

Müsamaha ile aynı anlama gelen hoşgörü, ahlâk terimi olarak insanlara yükümlülükler konusunda kolaylık göstermeyi, toplumsal yapıyı sarsıcı mahiyette

²³⁸ Tirmizi, “Büyü”, 4.

²³⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 82.

²⁴⁰ Buhârî, “İman”, 24, 1715.

²⁴¹ Müslim, “İman”, 14.

²⁴² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 71.

²⁴³ TDK Türkçe Sözlük, “merhamet”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 1005.

²⁴⁴ Bünyamin Duran, *Hoşgörü, Tahammül ve Siyaset*, İstanbul: Nesil Basım-Yayın, 1997, s. 13.

olmayan hata ve kusurları hoş görmeyi, çeşitli düşünce, inanç ve davranışları özgürce dile getirmeyi ifade eder.²⁴⁵

Hoşgörü değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı	Hoşgörü değerinin geçtiği sureler	Değerle ilgili ayet sayısı
Hicr	1	Tegabün	1
Mâide	1	Zuhruf	3
Nisâ	1		

Hoşgörü değerinin vurgulandığı toplam ayet sayısı: 7

Kur'an-ı Kerim'de müsamaha kelimesi doğrudan geçmez; ancak başta af ve safh kelimeleri olmak üzere hilim, silm, sabır, sulh gibi kavramlarla müsamahakârlığı ifade eden pek çok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerde dinî ve dünyevî hayata ilişkin insanların gücünü aşan veya hayatlarını zorlaştıran mükellefiyetlerden muaf tutulması veya yükümlülüklerinin hafifletilmesi, İslâm'ın temel kurallarını sarsmadıkça daima kolaylığın tercih edilmesi istenmektedir. Müslümanların diğer insanların düşünce ve inançlarına saygı göstermeleri emredilmektedir. Hadis kaynaklarında da Müslümanın temel ahlâkî özelliklerinden biri olarak gösterilen müsamaha değişik kelimelerle ifade edilmiştir.²⁴⁶

İslâm'da tebliğ ve iyiliğe çağırma prensipleri olmakla birlikte insanlara gösterilecek hoşgörü, dinî inançları da kapsar. İslâm dininde hoşgörü en önemli ilke ve prensiplerden biridir. Nitekim Hz. Peygamber Medine'de müşrikleri evinde misafir etmiştir. Yahudi ve Hıristiyanların kendi inanç ve ibadetlerini serbestçe yerine getirmelerine izin vermiştir.²⁴⁷

Hz. Peygamber'in "*Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz. Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız.*"²⁴⁸ hadisi İslâm ahlâkında ve eğitiminde temel bir ilke olarak kabul edilmiş ve Müslümanların hayatlarının her safhasında uygulanması istenmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in hayatında günah olmaması şartıyla iki şey arasından en kolay olanını seçmesi²⁴⁹ İslâm'ın kolaylaştırma prensibine güzel bir örnektir.

²⁴⁵ Mustafa Çağrı, "Müsamaha", *DİA*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, s. 73.

²⁴⁶ Çağrı, a.g.e., s. 74.

²⁴⁷ Hayati Hökelekli, "Müsamaha", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 3, s. 1472.

²⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 17.

²⁴⁹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 4.

Bir din kolaylaştırma ve müjdelemeyi kendine temel ahlâk prensibi yaparsa, o dinin sevgi, şefkat ve müsâmaha dini olduğu anlaşılır.²⁵⁰ Hz. Peygamber'in İslâm'ı öğretme ve tanıtmaya faaliyetinde ulaştığı büyük başarı da, yine bu ilkeye bağlanabilir. Zira O, insanlara muamelesinde ince ve yumuşak kalpli olmuştur. Zira kendisine affedici olması öğütlenmiştir.²⁵¹ Hz. Peygamber'in bu yöndeki tutumunu örnek gösteren İslâm eğitimcileri af ve hoşgörüyü eğitimin önde gelen ilkelerinden biri saymışlardır.²⁵²

İslâm dininde önemli değerlerden biri olan hoşgörü; kişinin alçak gönüllüğünün ve olgunluğunun göstergesidir. Yüce Allah'ın ilahî buyruklarını yerine getirmeye çalışan, kendine güvenen ve insanoğlunun zayıf yönlerini bilen kimseler hoşgörü sahibidir. Hz. Peygamber kendisine yapılan kabalıkları tebessümle karşılamıştır. Huzurlu bir toplumun inşasında Müslümanlar Hz. Peygamberi takip etmeli ve bazı hataları hoş görmeye gayret göstermelidir.

Hoşgörü, dünya genelinde üzerinde oldukça durulan bir değerdir. UNESCO tarafından 1995'te yayımlanan "Hoşgörü İlkeleri Beyannamesi"nde bu değer, en temel başvuru noktalarından biri olmuştur. UNESCO'nun beyannamesi, hoşgörüye; bilgi, yani eğitim yoluyla geliştirilmesi gereken ahlâkî bir görev olmanın yanı sıra, siyasî ve yasal bir gereksinim olarak değinmektedir. Zaten 1948 evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nde de hoşgörünün geliştirilmesi eğitimin en önde gelen görevlerinden biri olarak ifade edilmiştir.²⁵³

Hoşgörü değeriyle ilgili doğrudan alakalı bir diğer değer ise affediciliktir. Hz. Peygamber de ashabına kin ve nefreti yasaklamış, affediciliği emretmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber ashabına Ebu Damdam'ı örnek gösterince orada bulunanlar Hz. Peygamber tarafından övülerek kendilerine örnek gösterilen bu kişinin kim olduğunu ve hangi vasfından dolayı övgüyü hak ettiğini merak etmişlerdir. Hz. Peygamber adı geçen kişinin daha önceki kavimlerde yaşayan ve her sabah "kendisine karşı kabahati olanları bağışladığını" duasında dile getiren bir kişi olduğunu belirtmiştir.²⁵⁴

²⁵⁰ M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, 3. b., İstanbul: Nesil Yayınları, 1982. s. 288.

²⁵¹ Âl-i İmrân, 3/ 159.

²⁵² Mustafa Çağrı, "Af", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, s. 395.

²⁵³ Oddbjorn Leirvik, "Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlâk ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 8, Aralık 2010, s. 147.

²⁵⁴ Ebû Dâvûd, "Edeb", 36.

Allah Resûlü “Ey Allah’ın Resûlü hizmetçiyi kaç defa affedelim?” şeklinde kendisine yöneltilen soru üzerine sükût emiş, sorunun tekrarlanması üzerine yine sükût etmiş, üçüncü kez tekrarlanması üzerine: “*Onu günde yetmiş defa affediniz.*” buyurmuştur.”²⁵⁵ Hz. Peygamber’in af konusundaki bu tavrı değerlerin algılanmasında farklı bir boyut açmıştır. Her ne kadar cahiliye toplumunda af bir erdem sayılsa da; intikam da bir meziyet sayılmakta ve kötülüğe karşı kötülükle karşılık verme eğilimi daha baskın gelmekteydi. Buna karşılık İslâm toplumunda gerek Hz. Peygamber’in uygulamaları, gerek ayetlerde affin teşvik edilmesi ve affin Allah’ın sıfatları arasında gösterilmesi ile bu kavram ahlâkî bir değer kazanmıştır.²⁵⁶

İslâm ahlâkında bir kötülüğe kanunî ölçüler içinde dengiyle karşılık vermek adalete uygundur,²⁵⁷ ancak cezalandırma hak ve imkanına sahip olanın affetmesi daha erdemli bir davranıştır.²⁵⁸

İnsanlar her zaman hata işlediklerinin farkına varmayıp, yaptığı yanlışları hemen göremeyebilirler. Bundan dolayı onların yanlış davranışlarını af etmek, insanlara ve özellikle çocuklara yaptıklarını anlamada zaman tanımak gerek eğitimde gerek insan ilişkilerinde önem kazanır. Ancak affetmek, yanlışları görmezlikten gelmeye doğru gitmemelidir.²⁵⁹

Eğitimcide kin, nefret ve öç alma yerine, sabır, af ve müsamaha duyguları gelişmiş olmalıdır. Sınıfta veya bir başka yerde olumsuz ve kural dışı davranışını gördüğü bir öğrenciyi, hiçbir araştırma yapmadan, azarlamak, korkutmak veya cezalandırmak son derece kötü bir karakterin belirtisidir ve öğrencide nefret duygusunu geliştirir. Bu sebeple özellikle Hz. Peygamber’in varisi olan öğretmen affedici olmalıdır.²⁶⁰

Hoşgörü bir Müslümanın en temel vasıflarından biri olmalıdır. Hoşgörü, öncelikle aile içinde, kişinin en yakınlarından başlamalıdır. Bu konuda Hz. Peygamber’i anlatan ve onun kimseye şiddet uygulamadığını anlatan hadisi²⁶¹ manidardır. O (s.a.v.) insanları da yakınlarına ve emri altında olanlara hoşgörülü davranması konusunda uyarılarda

²⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 123-124.

²⁵⁶ Mustafa Çağrı, “Af”, *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997, s. 395.

²⁵⁷ Çağrı, a.g.m., s. 44.

²⁵⁸ Şûrâ Sûresi, 42/40.

²⁵⁹ Çamdibi, a.g.e., s. 141-142.

²⁶⁰ Bayraktar, a.g.e., s. 137.

²⁶¹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4.

bulunmuştur. Kölelerini yaptıkları hatayı hoş görmeyerek döven kişilere, bu yaptıklarına karşılık kölelerini azad etmelerini istemiştir.²⁶²

Yine kişi, çocuklarına ve genel olarak bütün çocuklara hoşgörülü olmalıdır. Onların henüz öğrenme aşamasında oldukları hatırdan çıkarılmamalı, yaptıkları hatalar için toleransla muamele edilmelidir. Bu konuda Hz. Peygamber'in yanında büyüyen bir çocuk olan Hz. Enes'in yaptığı hatalara karşı nasıl toleranslı davrandığı²⁶³ unutulmamalıdır.

3.2. HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V.) DEĞERLERİ TOPLUMA BENİMSETME STRATEJİSİ

Hz. Muhammed (s.a.v.), İslâm toplumunun inşasında, Kur'an'dan hareketle ortaya koyduğu değerlerin topluma benimsetilmesi sürecinde sistematik bir yöntem ortaya koymuştur. Din Eğitimi Bilim Dalı çerçevesinde değerlerin topluma kazandırılmasındaki nebevî yöntemleri araştırmaya çalıştığımız bu bölümde bazı stratejiler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) değerlerin öğretiminde ortaya koyduğu pedagojik prensiplere geçmeden önce Kur'an'ın tebliğ anlayışına bakmak yerinde olacaktır. Nitekim Kur'an'ın tebliğ ve eğitim anlayışı, insanın tabiatına ve fitratına uygun olan eski ve yeni yöntemleri ihtiva ettiği gibi kendisine özgü metotları da içermektedir.²⁶⁴

Sözlükte bildirme, haber verme anlamına gelen tebliğ,²⁶⁵ terim olarak özellikle İslâm'a ve İslâm esaslarının uygulanmasına çağrı anlamına gelir.²⁶⁶ Tebliğ peygamberliğin amacını ve dinin özünü oluşturan, bir bilgilendirme ve öğretim faaliyetidir. Bu faaliyetin muhatabı insandır. Hedefi ise insanda tutum ve davranış değişikliğini sağlamaya ve nihai noktada sağlam ve istikrarlı bir kişilik oluşturmaya yönelik eğitim sürecini başlatmaktır.²⁶⁷

Kur'an'ın tebliğ ve eğitim anlayışı, bazı prensipler üzerine oturmaktadır ki bunlar; bütünlük ilkesi, muhataba görelilik veya muhatabın düzeyine uygunluk ilkesi, süreklilik ilkesi, tedricilik ilkesi, menfaat ve karşılık gözetme ilkesi, düşünme düşündürme ilkesi,

²⁶² Ebû Dâvûd, "Edeb", 123- 124.

²⁶³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 1.

²⁶⁴ Mehmet Şanver, *Kur'an'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2004, s. 143.

²⁶⁵ TDK Türkçe Sözlük, "tebliğ", Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, C. 2, s. 2162.

²⁶⁶ Mustafa Çağrı, "davet", *DİA*, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 47.

²⁶⁷ Şanver, a.g.e., s. 217.

zorlama (hürriyet) ilkesi olarak tespit edilmiştir. Kur'an bu ilkelerini insanın yaratılışı ve tabiatı etrafında oluşturmaktadır. Dolayısıyla bunlar, psikolojik, eğitsel ve bilimsel bir temele dayanmaktadır. Ayrıca bu prensipler, kişilere ve zamana göre değişmeyen, evrensel bir değer taşımaktadır. Yani insan tabiatı, tebliğ ve eğitimin söz konusu olduğu her yerde bu ilkelerin dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır.²⁶⁸

İnsanların ilgi ve ihtiyaçları, kabiliyetleri, gelişimlerdeki aşamalar, alışkanlık ve ihtiyaçları dikkate alınmadan yapılacak değerler eğitimi hedefine ulaşmayacaktır. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de değerlerin topluma benimsetilmesi sürecinde metodik çalışmayı emrederek davetçilere şu şekilde yol göstermektedir: "Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde mücadele et..."²⁶⁹

Hz. Peygamber, değerleri topluma benimsetme sürecinde söz ve davranışlarıyla en uygun metotları uygulamış, tebliğ için görevlendirdiği sahabelere de bazı metotları şu şekilde özetlemiştir: "*Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz.*"²⁷⁰

Bugün yeryüzündeki İslâmî hareketlerin değişik veçheler arz etmeleri ve bazı noktalarda birbirine ters düşen davranışlar içinde bulunmaları, metot ve stratejilerini iyi tespit edememiş olmalarından ileri gelmektedir. Bilinmelidir ki vüsulüzlüğümüz, usulsüzlüğümüzdenidir; çıkış noktasını ve hareket planını tespit edememiş, metodunu ortaya koyamamış hiçbir hareket gayeye eremeyecektir.²⁷¹

3.2.1. Kendisini Değerlerin Taşıyıcısı Olarak Takdim Etmesi

İnsanın zihinsel gelişimi ve hayatî ihtiyaçlarının yanı sıra ahlakî erdemleri de elde etmesi gerekir. Bilginin elde edilmiş olması yeterli değildir. Önemli olan elde edilen bilginin ahlakî bir kimlik kazanmasıdır. Birtakım değerleri bilenlerin ve söyleyenlerin çok olduğu bir ortamda öncelikle yapılması gereken bu değerlerin yaşanmasıdır.²⁷² İnsanların değerlerin taşıyıcısı konumunda olan kimselerde aradığı en değerleri şey eylem bütünlüğüdür. Diğer bir ifadeyle kendi çevresine ve insanlara karşı iyi davranması ve aynı

²⁶⁸ Şanver, a.g.e., s. 219.

²⁶⁹ Nahl, 16/125.

²⁷⁰ Buhârî, "İlim", 11; Müslim, "Cihâd", 5.

²⁷¹ Ahmet Önkal, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017, s. 54.

²⁷² İsa Kayaalp, *Dinde İletişim Dili*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2004, s. 26.

doğrultuda yaşamasıdır. Çünkü insan hayatında kalıcı olan tek şey budur. Dinî hayatta olduğu gibi toplumsal ilişkilerde de söz ve iş arasındaki uyum en sağlam dayanaktır.²⁷³

Kişilik ve davranış arasında sıkı bir bağ vardır. Bir davranış ekilirse bir alışkanlık biçilir; bir alışkanlık ekilirse bir karakter biçilir, bir alışkanlık ekilirse bir karakter biçilir; bir karakter ekilirse bir kader biçilir.²⁷⁴ Bir insanın dinî ve sosyal normlara uyması, onun çevresine intibakını kolaylaştırır; kişinin kendisi ve toplum ile uyumunu sağlar. Kişi kurallara uymadığında kınanır veya cezalandırılır. Bu durumda kişi rahatsızlık duyacaktır.²⁷⁵

İnsanlar hayatlarında birtakım şahısları kendilerine örnek ve rehber alırlar. Çoğu zaman her işlerinde örnek aldığı kişiler gibi olmaya özen gösterirler. Örnek alınması gereken insanların başında da şüphesiz peygamberler gelir. Allah Teâlâ'nın son peygamber olarak güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderdiği Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaşantısı, insanlara en güzel model olarak takdim edilmiştir. Onun sergilediği tutum ve davranışları, karakter ve mizacını örnek alabilmek için hadis, sünnete ilişkin verilerin çok iyi incelenmesi gerekmektedir.²⁷⁶

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah, Resülullah'ın (s.a.v.) ümmiliğine ve çöl bölgesinde yaşamış olmasına rağmen, bütün beşeriyetin rehberi ve eğiticisi olduğunu şu şekilde belirtmektedir: “Ümmiler arasından, kendilerine ayetleri okuyan, onları arıtan, onlara kitabı ve hikmet öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Onlar, daha önce şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde idiler.”²⁷⁷

Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamberliği öncesinde içinde yaşadığı toplumda, sade bir yaşama sahip, güvenilir bir insan olma özelliğinin dışında farklı bir yönüyle tanınmıyordu. Bu sebepten ötürü Peygamberimiz ilk vahyi insanlara tebliğ ettiğinde “İlâhî uyarı içimizden ona mı indirildi şimdi!...”²⁷⁸ şeklinde itirazlarla karşılaşmıştır. Bu itham karşısında “De ki Ey Peygamber: ‘Ben size, Allah'ın hazineleri yanımdadır’ demiyorum; gaybı da bilmiyorum, size bir meleğim de demiyorum, ben sadece bana

²⁷³ Kayaalp, a.g.e., s.132.

²⁷⁴ Emin Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004, s. 53.

²⁷⁵ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996, s. 85.

²⁷⁶ Mustafa Karataş, *Hz. Peygamberin Beden Dili ve Davranış Modelleri*, İstanbul: İHAM-İşaret Yayınları, 2007, s. 223, 224.

²⁷⁷ Cum'a, 62/2.

²⁷⁸ Sâd, 38/8.

vahyedilene yerine getiriyorum.”²⁷⁹ ayetiyle kendisinin bir beşer olduğunu, gelen ayetlerin Yüce Allah tarafından geldiğini savunmuştur.

Bütün peygamberlerin makam ve mevki peşinde koşmadığı gibi Hz. Muhammed’in (s.a.v.) içinde yaşadığı toplumda böyle bir beklentisi olmamıştır.²⁸⁰ Buradan hareketle Hz. Peygamberin bizim gibi bir insan olduğu ve Allah’tan gelen emirleri insanlara ulaştırma görevlendirilen bir Peygamber olduğu gerçeğini söyleyebiliriz.

İslâm’ın temel kaynaklarında Hz. Peygamberin beşerî bir varlık olduğuna, statü ve rolüne ısrarla dikkat çekilmiştir. Buradan hareketle gerek ayetlerde gerekse hadislerde Hz. Muhammed’in (s.a.v.) beşerî yönüne vurgu yapılarak, onun şahsında topluma kazandırılacak değerleri uygulanabilir bir düzleme oturtulmuştur.

Güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderilen Hz. Peygamber, “Ben ancak muallim olarak gönderildim...”²⁸¹ şeklinde buyurmuş ve kendisini İslâmî değerlerin taşıyıcısı konumunda bir beşer olarak takdim etmiştir. Yüce Allah onun bu yönünü “Kendi aranızdan, size ayetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik.”²⁸² ayetiyle de desteklemiştir. Müslüman toplumun inşasında İslâmî değerlerin taşıyıcısı konumunda beşerî bir varlığın bulunması Asr-ı Saadet’te değerlerin öğretimini kolaylaştıran önemli unsurlardan biri olmuştur.

3.2.2. Akla Ve Duygulara Hitap Etmesi

İnsan akıl sayesinde yaratılmışların en şerefli olanı ve bu yönüyle de yaratıcısına karşı sorumlu olmuştur. Yüce Allah Kur’an-ı Kerim’de “(Resûlüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür.”²⁸³ buyurarak ayetleri ancak aklını kullanan ve düşünen insanların anlayabileceğine dikkat çekilmiştir. Yine Kur’an’da insana yöneltilen “onlar düşünmüyorlar mı?”, “akletmez misiniz?”, “tefekkür etmez misiniz?”, “ibret almaz mısınız?” gibi pek çok soruyla Yüce Allah, insanı diğer canlılardan ayıran özelliğini yani aklını kullanmaya ve düşünmeye davet etmiştir.²⁸⁴

²⁷⁹ En’am, 6/50.

²⁸⁰ Yûnus, 10/72.

²⁸¹ İbn Mace, Sünnet, 1.

²⁸² Bakara, 2/151.

²⁸³ Zümer, 39/8.

²⁸⁴ Zümer, 39/9; Âl-i İmrân, 3/190.

Hız. Peygamber'in değerleri topluma kazandırma stratejilerinden en önemlisi belki de akla hitap etmesidir. O, “*Hiç kimse kendisini hidayete götüren ya da tehlikeden alıkoyan akıldan daha faziletli bir şey kazanmamıştır.*”²⁸⁵ buyurarak akli kullanmanın insanı doğru yola iletcek temel dinamiklerden biri olduğunu insanlara hatırlatmıştır. Anlatımı örneklendirmek ve akla hitap etmek, anlatılanın kolay anlaşılmasını sağladığı gibi severek uygulanmasına da sebep olmaktadır. Hız. Peygamber'e bir gün “Bir adam; Ramazan'da tutamadığı günlerin orucunu nasıl kaza edeceğini sormuş ve “Aralıklı olarak tutmam bana yeterli olur mu?” demişti. Peygamber (s.a.v.): “*Senin başkasına borcun olsa ve onu bir dirhem iki dirhem gibi taksitlerle ödesen, alacaklı bunu senden Kabul eder mi?*” buyurdu. Bu kimse “evet” dedi. Hız. Muhammed (s.a.v.) ise: “*Allah hakkında vazgeçmeye ve kabul etmeye daha layıktır' buyurdu.*”²⁸⁶ Bu olay Hız. Peygamber'in karşısındaki hitap ederken; onun anlayacağı en basit örneklerle nasıl açıkladığını bize anlatmaktadır.

Hız. Peygamber büyüklere nasıl hitap ediyorsa küçüklere de aynı yumuşaklıkla akıllarına hitap ederdi. Allah Resûlü'nün hurma ağacını taşıyan bir çocukla diyalogu²⁸⁷, yine akla hitap ederek olayın yanlışlığını anlatmasının yanında çözüm yolunu da göstermesi iletişim ilkesi açısından çok güzel bir örnektir. Bugünün küçüklere yarının ise büyükleri olacak olan çocuklarımıza nasıl sevgi ve alaka göstereceğimizi Hız. Peygamber'den öğrenmeliyiz.²⁸⁸

Bazen bütün insanlara müşterek, bazen de topluma ve fertlere göre değişen, insanlara mahsus temel özellikler vardır. Bu özellikler, onların şahsiyet ve karakterlerini teşekkül ettirir. Hız. Peygamber, değerlerin öğretiminde toplumu besleyen hisleri çok iyi anlamış ve ona göre hareket etmiştir. Bu sayede insanların duygularına hitap etmiş ve bu sayede İslâm'ın evrensel değerlerini toplumun geneline kazandırma imkânı bulmuştur.

Evrenin ve dolayısıyla insanın yaratıcısı olan Yüce Allah, Mekki surelerde önce akla sonra da duygulara hitap ederek tebliğ konusunda Hız. Peygamber'e bir takım ip uçları vermiştir. Beşerî bir varlık olarak insanın tabiatını çok iyi okuyan Hız. Muhammed (s.a.v.), değerlerin eğitime nereden başlanması gerektiğini de çok iyi anlamıştır; önce

²⁸⁵ Şemsüleimme Serahsî, el-*Mebisüt*, Ed.: Mustafa Cevat Akşit, Terc. ve Tashih: Heyet, İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008, C. 1, s. 115.

²⁸⁶ Serahsî, a.g.e, C. 1, s. 115.

²⁸⁷ İbn Mace, “Ticâret”, 67.

²⁸⁸ Mehmet Emin Ay, “Hız. Peygamber (s.a.v.) ve Çocuklar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hız. Muhammed (s.a.v.) Özel Sayı, Ankara: 2000, s. 160.

akla sonra da duygulara hitap ederek İslâmî prensipleri ve değerleri topluma kazandırmıştır.

3.2.3. İletişime Değer Vermesi

Kaynaklarda iletişim; “katılanların, bilgi/sembol üreterek birbirlerine ilettikleri ve bu iletileri anlamaya, yorulmaya çalıştıkları süreç”²⁸⁹ şeklinde tanımlanmıştır.

Hz. Muhammed (s.a.v.), en güzel iletişim yöntemlerini kullanmış ve bu konuda evrensel değerler getirmiştir. Allah’tan (c.c.) aldığı mesajları, insanlar tarafından algılanabilir, hissedilebilir, uygulanabilir hale getirmiştir. O, sadece sözle yetinmemiş, davranışlarıyla, tavsiyeleriyle de mesajların her kesimden insanlarca anlaşılabilmesini sağlamıştır.²⁹⁰

Hz. Peygamber, yirmi üç yıllık peygamberlik sürecinde hep etkin bir rol üstlenmiştir. Yüce Allah’tan kendisine vahyedilen mesajlar ve insanlara öğrettiği hikmetler, yaşadığı örnek hayat, tutum ve davranışları, peygamberlik misyonunun gereği olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda, kendisi de insanlar tarafından canlı bir mesaj olarak algılanmıştır.²⁹¹

Hz. Muhammed (s.a.v.) insanlarla iletişimini birtakım ilkelere ve prensiplere uygun olarak kurmuştur. Allah Resûlü’nün Mekke döneminde türlü zorluk ve kötü muamelelere rağmen benimsemiş olduğu sabır, anlayış ve merhamet merkezli iletişim anlayışı, ilerleyen zamanlarda insanların İslâm dinine girmelerini kolaylaştırmıştır. Medine döneminde de sürdürmüş olduğu bu kararlı, şeffaf ve açık bir iletişim, sağlıklı bir İslâm toplumunun kurulmasına zemin teşkil etmiştir.

“Dinde zorlama yoktur”²⁹² ayeti Hz. Peygamber’in iletişiminde en önemli yapı taşlarından biridir. Hz. Muhammed (s.a.v.) değerlerin öğretiminde zorlamaya dayanmayan, samimiyeti ve içtenliği esas alan bir tavır benimsemiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) iletişim konusunda dikkat ettiği önemli hususlardan biri de dinleyenlerin dikkatlerini toplamak, vereceği cevaba teksif etmek ve cevabın ne olabileceği hususunda fikir üretebilmeleri için muhataplarına imkân sağlamaktı. Bu

²⁸⁹ Üstün Dökmen, *İletişim Çalışmaları ve Empati*, İstanbul: Sistem Yayınları, 1999, s. 321.

²⁹⁰ Hatice Yılmaz Çıtak, *Çocuklarda İletişimde Model Olarak Hz. Muhammed*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 22.

²⁹¹ Yusuf Macit, *İletişim Psikolojisi Açısından Hz. Muhammed*, (Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 51.

²⁹² Bakara, 2/256.

şekilde soru sorduğunda sahabe cevap veremezse, Resûlün verdiği cevabı daha iyi anlıyorlar ve mesele zihinlerine daha iyi yerleşiyordu.²⁹³ Nitekim Allah Resûlü beş vakit namazı, nehirde beş kez yıkanan birinin durumuna benzeterek²⁹⁴ muhatabının konuyu daha iyi anlamasına yardımcı olmuştur. Nehrin temsil getirilmesindeki hikmet ise şudur: insanın gerek bedeni ve gerekse elbisesi dünyevi pisliklerle kirlenir. Bu pislikleri temiz su giderir. Beş vakit namaz da aynı bunun gibi kulu günah ve pisliklerinden temizler. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Allah Resûlü, değerlerin öğretiminde somut bir dil kullanmak suretiyle bir takım iletişim ilkeleri benimsemiştir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) insanî ilişkiler meselesini öncelikli problem olarak ele almış, sadece inanan insanların değil; dini, dili, ırkı, rengi, cinsiyeti, sosyal statüsü farklı da olsa tüm insanların aynı haklara sahip olduklarını, aralarında ayırım yapmanın doğru olmadığını açık bir dille ve net bir tavırla ortaya koymuştur.²⁹⁵

Allah Resûlü (s.a.v.) her yönüyle iletişimi gerçekleştirmeye, özellikle yüz yüze iletişime önem vermiştir. Başka din mensuplarıyla da iletişim ortamı oluşturmuş ve insanların hak ve hürriyetlerini koruma altına alarak, onlarla iyi ilişkiler kurmuştur.²⁹⁶ Hz. Peygamber hayatı boyunca, iletişimde bulunduğu insanların benimsediği kutsal değerlere hiçbir zaman hakaret etmemiş ve bu değerleri alay konusu yapmamıştır. İnsan ilişkilerinde, insanları İslâm'a kazandırma arzusunu her zaman ön planda tutmuştur.

“(Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.”²⁹⁷ ayeti iletişim sürecinin kesintisiz devam ettirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber de kişilerin birbirleri ile olan iletişimlerinin kesilmemesini, her ne sebeple olursa olsun iletişim sürecinin devam etmesini istemiştir.

Resûlullah'ın (s.a.v.) davranışları incelendiğinde insanlarla ilişkilerinde vefakârlığın hâkim olduğu, kendisine yapılan iyilikleri, İslâm'a yapılan hizmetleri hiç unutmadığı, hizmeti geçenleri de çok samimi duygu ve davranışlarla karşıladığı görülmektedir. Habeş Hükümdarının ve Habeşlilerin oradaki Müslüman muhacirlere

²⁹³ Abdulfettâh Ebû Guddê, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (s.a.s) ve Öğretim Metotları*, çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: Otto Yayınları, 2018, s. 89.

²⁹⁴ Buhârî, “Mevâkîf”, 27.

²⁹⁵ Salih Karacabey, “Hz. Peygamber'in İnsan İlişkilerine Verdiği Önem”, *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed-Özel Sayı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, s. 100-101.

²⁹⁶ Çıtak, a.g.t., s. 23.

²⁹⁷ A'râf, 7/199.

iyiliklerini anarak, Habeş elçilerine bizzat kendisinin hizmet etmesi de Resûlullah'ın (s.a.v.) insanlarla ilişkilerinde vefakâr davranmaya verdiği önemin bir göstergesidir.²⁹⁸

Hz. Peygamber'in insanlarla ilişkilerinde tevazu hâkimdi. Halkın davetine katılır, sohbet eder, konuşur, konuşulanı dinler, hastayı ziyaret eder, cenazelerle ilgilenir, çarşıda pazarda kendi yükünü taşır, gerektiğinde ev işlerinde ailesine yardımcı olurdu. O herkesin kendisine ihtiyaçlarını endişe duymaksızın arz edebileceği, kendisinin de herkese kolayca ulaşabileceği bir konumdaydı.²⁹⁹ Onun bu şekilde çift yönlü sağlıklı bir iletişime sahip olması değerlerin topluma kazandırılmasını kolaylaştırmıştır.

Allah Resûlü'nün yolda yürürken kıyafetini çekerek kendisine kaba davranan bir bedeviye göstermiş olduğu tavır³⁰⁰ insanlarla olan iletişimini göstermesi açısından önemlidir. Bir çöl bedevinin rahatça gelip, elbisesinden tutup çekebildiği şahıs, Yüce Allah'ın insanlık için seçip gönderdiği bir peygamber, Allah'ın (c.c.) habibidir. Resûlullah (s.a.v.) bedviliğin kültür seviyesini ve içinde yaşadığı şartları çok iyi bildiğinden bu kişiye kaba davranmamıştır. O, şahsına yapılan kötülükleri affetmekle kalmamış ümmetine iletişim konusunda da örnek olmuştur.

Hz. Peygamber insanlarla iletişim kurarken onların algılayabilme potansiyellerine göre muamele ederdi. Hz. Peygamber insanlarla iletişim kurarken onların seviyelerini dikkate aldığı gibi, içinde yaşadıkları toplumun kültürünü, ekonomik, siyasî, sosyal ve coğrafi özelliklerini de göz önünde bulundururdu.³⁰¹ Çünkü o, değerlerin taşıyıcısı konumundaydı. Ona göre bir muallim, insanların ve toplumun İslâmî değerleri anlamaya ve gereğini yapmaya hazır olup olmadığını daima göz önünde bulundurması gerekir. Değerlerin topluma sağlık bir şekilde kazandırılabilmesi için bu zorunlu bir hassasiyettir.

3.2.4. İnsan Sevgisini Ön Planda Tutması

İnsanlar, güzel söz ve tatlı dilden, kendilerine yapılan iyi muameleden hoşlanırlar. Bireyler kendisine bu şekilde mukabelede bulunan insanlara yakın durur ve sıcak bir iletişim kurar. Kaba ve kırıcı bir üslup karşısında kişi, muhatabından uzaklaşır, hatta karşısındakinden nefret etmeye başlar.

²⁹⁸ Hüseyin Algül, “İnsani İlişkiler Açısından Hz. Muhammed” (Hz. Muhammed ve Gençlik), Ankara: TDV Yayınları, 1995, s. 29.

²⁹⁹ Algül, a.g.e, s. 29.

³⁰⁰ Buhârî, “Libas”, 18.

³⁰¹ Çıtak, a.g.t., s. 25.

İslâm'ın temel şiarlarından biri insanların birbirlerini sevmeleri, birbirlerine saygı duymalarıdır. “Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!”³⁰² ayetinden de anlaşılacağı üzere Yüce Allah, insanları dine davet etme ve değerleri topluma kazandırma konusunda nasıl bir üslup takip edilmesi gerektiğini bizlere bildirmiştir.

Allah'ın (c.c.) tebliğ için gönderdiği bütün nebiler, insan sevgisini hep ön planda tutmuş ve bu yolla toplumsal değişimi yakalayabilmişlerdir.³⁰³ Peygamberler tebliğde hiçbir zaman cebr, şiddet ve tehdit yolunu kullanmamışlardır. Örneğin Yüce Allah, Hz. Musa'nın her türlü küfre ve zulme rağmen Firavuna yumuşak davranmasını istemiştir.³⁰⁴

Yüce Allah, din ve değerlerin topluma benimsetirken insan sevgisinin ön planda tutulması gerektiğini şu ayetiyle hatırlatmıştır: “Eğer sen kaba, katı yürekli olsaydın şüphesiz etrafından dağılım gitmişlerdi bile.”³⁰⁵ Bu ve buna benzer ayetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamberin görevinin, güzel bir üslupla öğüt vermek olduğu açıkça anlaşılmaktadır.³⁰⁶ Çünkü tehdit altında oluşan inancın ideal ve sıhhatli bir iman olduğu iddia edilemez. Tabiatıyla cebr ve tehditle kabul ettirilen imanın bir değeri olmadığı gibi, baskı yaparak oluşturulan imanın da bir anlamı yoktur.³⁰⁷ Değerlerin öğretilmesinde ve kazandırılmasında da sevgiden uzak, dikte edici bir üslup hiçbir zaman istenilen amaca hizmet etmeyecektir. Aksine böyle bir üslup, insanları din ve değerlerden uzaklaştıracaktır.

Hz. Muhammed (s.a.v.), değerleri benimsetmenin bir yolunun da sevgi ve kibarlığa dayanan bir iletişim dili olduğunu çok iyi biliyordu. Sevgiyi temele alan bir iletişimin hâkim olduğu bir ortamda bir değer topluma kazandırılması daha kolay olacaktır. Nitekim Hz. Peygamberin insan sevgisine olan düşkünlüğünü Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirilmiştir: “And olsun size içinizden öyle bir peygamber geldi ki, gayet izzetli ve şerefli. Sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir üstünüze titrer, müminlere gayet merhametli ve şefkatlidir.”³⁰⁸ Allah Resûlü, küçük büyük herkesi sevgi çemberinde toplamış ve sevgi yumağı oluşturmuştur. Enes (r.a.), Resûlullah'ın (s.a.v.) bu yönünü

³⁰² Nahl, 16/125.

³⁰³ Hûd, 11/75.

³⁰⁴ Tâhâ, 20/43-44.

³⁰⁵ Âl-i-İmrân, 3/159; Abese, 80/1-10.

³⁰⁶ Gâşiye, 21/22.

³⁰⁷ Abdurrahman Güneş, “Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak”, Elazığ: *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10:2, 2005, s. 93.

³⁰⁸ Tevbe, 9/128.

şöyle anlatmaktadır: “Medineli çocuklardan biri gelip Peygamberin elini tutacak olsa Resûlullah (s.a.v.), onun istediği yere kadar elini bırakmaz, onunla gezerdi.”³⁰⁹ Hz. Peygamber yine bir gün torunlarını öpüp okşarken bir bedevi huzura gelmiş, gördüğü manzara karşısında hayretini gizleyemeyerek “Benim on çocuğum var, ben bunlardan hiçbirini öpmüş değilim.” dedi. Allah Resûlü ise “*Şayet senin kalbinden Cenab-ı Hak, merhameti söküp almışsa ben ne yapayım?!*” demiş ve şu hakikati ilave etmiştir: “*Merhamet etmeyene merhamet edilmez.*”³¹⁰

Peygamberimizin değerlerin öğretiminde insan sevgisini öncelikleyen tavırlarından birine de hutbesini irâd ederken kendisinden ilgi bekleyen adama göstermiş olduğu tavır örnek verilebilir. O, bir gün Cuma hutbesi verirken bir kişi yanına gelmiş ve İslâmiyet hakkında soru sormuştur. Bunun üzerine Allah Resûlü, hutbeyi yarıda keserek adamın sorularını cevaplamış ve onunla ilgilenmiştir. Daha sonra yeniden minbere çıkmış ve hutbesine kaldığı yerden devam etmiştir.³¹¹

Hz. Muhammed (s.a.v.), yüreğinde taşıdığı insan sevgisinin bir tezahürü olarak toplumun her kesiminden insana ayırım yapmaksızın her zaman ve her koşulda değer vermiştir. O, İslâm düşmanlarından Benî Hanîfe kabilesi reislerinden Sümâme’yi Mekke döneminde İslâm’a davet etmiş ancak tehditkâr bir mukabele ile karşılaşmıştır. Medine’ye hicretten sonra Resûlullah’ın (s.a.v.) çıkardığı müfreze onu yakalamış ve huzura çıkarmıştır. Sevgili Peygamberimiz bu kişiye davetini yenilemiş ve ona sevgiyle yaklaşmaya devam etmiştir. 3. günün sonunda serbest bırakılan bu sahabe Medine sınırları içerisinde bir kuyunun yanında abdest alıp geri dönmüş ve Peygamberin huzuruna çıkarak Müslüman olmuştur.³¹² Bu gibi örneklerden de anlaşılacağı gibi Peygamberimizin insan sevgisini ön planda tutması pek çok kimsenin Müslüman olmasına ve İslâmî değerlere daha fazla bağlanmalarına sebep olmuştur. Asr-ı Saâdet’teki bu sevgi birlikteliği, İslâm toplumunun çeşitli zorluklar karşısında bir ve diri olmasını sağlamıştır.

Allah (c.c.), değerlerin taşıyıcısı ve öğreticisi konumunda olanlara yumuşak huylu olmayı ve tatlı sözlü olmayı emretmiştir. O, değerlerin taşıyıcısı konumunda olanlardan kötü bir muamele ve çirkin bir davranış karşısından bile “İyilikle kötülük bir değildir, sen

³⁰⁹ Muhammed Er-Ravi, *Cihanşumul İslâm Devleti*, terc. İbrahim Sarıms, Konya: Uysal Kitabevi, 1979, s. 211.

³¹⁰ Buhârî, “Edeb”, 18.

³¹¹ Müslim, “Cuma”, 60.

³¹² Buhârî, “Meğâzî”, 70.

kötülüğü en güzel şekilde önle.”³¹³ şeklindeki buyruğuna uygun hareket etmesini istemiştir. Zira insan sevgisini öncelikleyen bu tavır “O zaman görürsün ki sizinle arasında düşmanlık bulunan kimse bile sanki yakın dostun olmuştur.”³¹⁴ ilahî mesajında işaret edildiği gibi muhabbete vesile olur. O halde “Mümin kullarıma söyle daima güzel söz söylesinler.”³¹⁵ buyruğu çerçevesinde insan sevgisini ön planda tutmak, değerlerin öğreticisi konumunda olan kimselerin bir vazifesi olmalıdır.

3.2.5. Empatik Bir Yaklaşım Tarzı Benimsemesi

Empati bireyin kendisini karşısındakinin yerine koyup; onun düşüncelerini ve hislerini anlama çabasıdır.³¹⁶ Hz. Peygamber değerlerin öğretiminde insanlarla empati kurmuş ve insanlara da bunu tavsiye etmiştir. Allah Teâlâ elçisini toplumun derdiyle dertlenen ve onlara karşı şefkatli ve merhametli bir insan³¹⁷ şeklinde tanıtmıştır. Hz. Peygamber’in “*Bir Müslüman kendisi için istediğini komşusu için istemedikçe gerçek manada iman etmiş sayılmaz*”³¹⁸ hadisi müminlerin birbirlerini anlamaya çalışması ve empati kurmaları gerektiğini öğütlemiştir.

Hz. Peygamber zina konusunda kendisine soru soran bir gence yaptığı günah olduğunu rencide etmeden söylemiş ve konuyla ilgili gencin ailesinden örnekler vererek empati kurmasını sağlamıştır.³¹⁹ Bu hadiste, durumun gerektirmesi halinde davetçilerin bazı zamanlarda ve bazı insanlara karşı akli değerlendirmelere başvurmaları gerektiğine işaret vardır. Hz. Peygamber bu gencin kalbindeki zina düşüncesini empati kurdurmak suretiyle akli muhakeme ve yönlendirme yöntemiyle temizlemiştir.³²⁰

Empati karşıyı daha iyi ve rahat anlama yöntemidir. İşine sevdalı, davasını duyurmayı ilke edinen her tebliğcinin uygulaması gereken bir yöntemdir. İş kestirip atmadan, statüyü kullanmadan karşıyı severek ona ilgi göstererek bir iş yapmaktır diyebiliriz. Empati kurabilmenin en önemli sırrı insanı ve işi sevmektir.³²¹

³¹³ Mü'minûn, 23/96.

³¹⁴ Fussilet, 41/34.

³¹⁵ İsrâ, 17, 53.

³¹⁶ Yaşar Çağbayır, “Empati”, *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 1436.

³¹⁷ Tevbe, 9/128.

³¹⁸ Müslim, “İman”, 71.

³¹⁹ İbn Hanbel, “Müsned”, C. V, 256-257.

³²⁰ Ebû Gudde, a.g.e., s. 96.

³²¹ Turğut Tunç, *Hz. Muhammed'in İbadetleri Topluma Benimsetme Stratejisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 66.

3.2.6. İnsanlara Sorumluluk Vermesi

Hız. Peygamber'in değerlerin öğretiminde kullandığı yöntemlerden biri de çevresindeki insanlara sorumluluk almaya davet etmesidir. O'nun veda hutbesindeki "*Sizden burada bulunanlar sözlerimi burada bulunmayanlara ulaştırın. ...*"³²² sözü insanlara sorumluluk vermesine güzel bir örnektir.

Sorumluluk insanlara kendini ifade etme ve ispat etme fırsatı verir. Allah Resûlü de ashabına sorumluluk vermek suretiyle hem toplumsal dayanışmayı sağlamış hem de uhdesindeki Müslümanların pek çok alanda yetişmesine imkân sağlamıştır. İnsanların yaşantıları yoluyla deneyimledikleri bilgileri uzun süre unutmaması pedagojik bir gerçektir.

Hız. Peygamber (s.a.v.) kendisine yöneltilen sorunun cevabını vermeyi bazen sahabeye havale etmiş ve onları ilmi meselelerde cevap vermeye alıştırmıştır.³²³ Yine Hız. Muhammed (s.a.v.) kendisine arz edilen davalardan bir kısmını bazı sahabelere havale ederek huzurunda karara bağlamalarını istemiştir.³²⁴

Hız. Peygamber önceki bölümde de bahsedildiği gibi Suffa ashabının eğitimiyle bizzat ilgilenmiş ve dinî değerlerin öğretiminde onlara sorumluluk vererek farklı bölgelerde görevlendirmiştir. İslâmî bir şiar haline gelen iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevi sahabede ayrı bir sorumluluk bilinci oluşturmuş; öğrendikleri ve benimsedikleri değerleri hemen çevresindeki insanlarla paylaşma gayretinde olmuşlardır.

3.2.7. Evrensel Değerleri Ön Plana Çıkarması

Hız. Peygamber, sevgi, saygı, merhamet, hoşgörü, yardımseverlik gibi İslâm'ın evrensel değerlerini ön planda tutarak kendisine pek çok dost edinmiş, dinî değerleri bu insanlarla birlikte tüm topluma öğretmiştir. Hız. Peygamber insanlar arasında iyi bir uyumun olmasına özen göstermiştir. Bu uyumun oluşmasında ana etken sevilen ortak noktaların belirlenip, çoğalmasını sağlamak olmuştur.

Yüce Allah Kur'an'ı Kerim'de "Kitap ehliyle ancak en güzel tarzda mücadele edin ..."³²⁵ buyurmuş ve Müslümanların Ehl-i Kitapla olan musibetlerinde hoşgörü değerinin şemsiyesi altında buluşulmasını istemiştir.

³²² Buhârî, "İlim", 9.

³²³ Ebû Dâvûd, "Kitabu's-Sünne", 288.

³²⁴ Ahmed b. Hanbel, "Müsne'd", 185.

³²⁵ Ankebût, 29/46.

Hız. Peygamber, kitap ehliyle olan iletişimini İslâm'ın evrensel değerleri üzerine kurmuştur. Bu yaklaşım tarzı Ehl-i Kitaba din ve değerleri anlatmada yardımcı olmuştur. Onlar hiç çekinmeden sorularını Hız. Peygambere getirmiş, o da tüm içtenliği ile onlara yaklaşarak ortak noktaları her ortamda öne çıkarmıştır. İslâm'la şereflenen Ehl-i Kitap mensuplarının da rencide olup üzülmesine asla müsaade etmemiştir. Onun bu tavrı aynı zamanda henüz aralarında bulunan Yahudi ve Hıristiyanları bir arada yaşama tecrübesini daimî kılma gayesi gütmüştür. Medine vesikası da bunun en önemli delillerinden biridir.³²⁶

Ortak değerleri belirlemede sadece kitap ehli ile yetinmemiş, bunu imkân bulduğu tüm ortamlarda uygulamaya koymuştur. Hız. Peygamber, hicretin altıncı senesinde çıkmış olduğu umre yolculuğuna engel olmaya çalışan Mekkelilerle antlaşma yapmaya çalışmış, bu antlaşmanın daha hızlı ve mümkün olması için Mekke de akrabaları bulunan Hız. Osman (r.a.) elçi olarak seçilmiştir. Hız. Osman'ın (r.a.) elçi olarak seçilmesindeki amaç Mekkeliler ile ortak bir isimde anlaşma gayesidir. Böylelikle uzlaşma imkânı oluşacak ve kan dökülmeyecekti. Bu durum, Hız. Peygamber'in barış yanlısı oluşuna ve her imkânda ortak noktaları göz önüne sererek ortak değerlerde buluşma amacında olduğunun en bariz örneğidir.³²⁷

3.2.8. Bireysel Farklılıkları Dikkate Alması

Birey sosyal bir varlık olarak içinde bulunduğu çevrenin değerler sisteminden etkilenir. Farklı kültürlerin bir arada yaşadığı toplumlarda değerler birbirlerinden etkilenir ve bu durumda birey kendine özgü bir kişilik geliştirir.

Eğitimin hedefi insanı eğitmek olduğuna göre, eğitim açısından insanı tanımak son derece önemlidir. İnsanların sahip oldukları anlayış kapasitelerini, bilgi ve kültür seviyelerini hesaba katmadan herkesten aynı anlayışı beklemek ve farklı yapılarla sahip insanlara aynı metodu uygulamak gerçekleri bir anlamda hiçe saymak demektir.³²⁸

Resülullah'ın (s.a.v.) uyguladığı eğitimi gözden geçirdiğimizde, ferdi farklılıklara bütün titizliğiyle dikkat ettiğini görürüz. Hız. Peygamber, liderlik vasfını zayıf bulduğu Ebu Zerr'e ve Abdurrahman b. Semure'ye³²⁹ yöneticilik yapmamaları gerektiğini

³²⁶ İsmail Hakkı Atçeken, "Asr-ı Saadet'te Yahudilerle İlişkilere Genel Bir Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hız. Muhammed (s.a.v.) Özel Sayı, Ankara: 2000, s. 433-453.

³²⁷ Turğut Tunç, a.g.t., s.73.

³²⁸ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hız. Muhammed*, Konya: Selam Yayınları, 1988, s. 97.

³²⁹ Ebû Dâvûd, "İmâre", 2.

sebeplerini izah ederek ifade etmiştir.³³⁰ Resûlullah (s.a.v.), özellikle sosyal etkiler açısından şahsiyet faktörlerini göz önünde bulundurarak bu iki şahsa, yönetici olmamaları konusunda tavsiyede bulunmuştur.³³¹

Resûlullah'ın (s.a.v.) değerleri topluma kazandırmada kişilerin ilgi, alaka, temayül ve anlayış farklılıklarını dikkate aldığını görmek mümkündür.³³² Bir hadisinde Hz. Peygamber, “*Biz peygamberler, herkese seviyesine göre muamele etmek ve akılları ölçüsünde hitap etmekle emrolunduk.*” şeklinde buyurmuştur.³³³ Verilen mesajın doğruluğu kadar itikadî ve amelî konularda insanların algılayabilecekleri düzeyin üstüne çıkılması durumunda yanlış anlaşılmalara/anlam kaymalarına sebep olacağı aşikardır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) dinleyicilerin ve kendisine soru soranların bireysel farklılıklarına son derece dikkat etmiş, herkese anlayışına ve seviyesine göre hitap etmiştir. Yeni başlayanların durumlarını göz önünde tutmuş, herkesin sorusuna ilgiyle cevap vermiştir. O, her zaman muhatabın durumuna uygun bir şekilde mukabelede bulunmuştur.³³⁴ Allah Resûlü (s.a.v.), meclislerde dinleyicilerin hazırbulunuşluluklarını ve ilgilerini göz önünde bulundurmuş, sohbetlerini çoğunlukla onların katılabileceği zaman dilimlerinde yapmaya gayret göstermiştir.³³⁵

Hz. Peygamber kişileri kabiliyetlerine göre değerlendirmiş ve onlara bu doğrultuda sorumluluklar vermiştir. Örneğin; Medine’de Mescid-i Nebevî’nin inşası sırasında çamur işçiliğinde iyi bir usta olan Hadramevtili Talk b. Ali’nin becerisi Hz. Peygamberin dikkatini çekmiş ve onu tebrik ederek “*Sen bu işe devam et!*” buyurmuştur. Sonra da: “*Çamur karma işini Yemame’liye bırakınız! Çünkü o, sizin bu işi en iyi yapanınız, işi en sıkı tutanınız, en güçlü olanınızdır!*”³³⁶ buyurmuştur. Bu olay Hz. Peygamber’in kişilerde liyâkate ve kabiliyete verdiği önemi göstermektedir.

Hz. Muhammed (s.a.v.) bireysel farklılıkları iyi analiz etmiş ve sahabeleri yetenekleri doğrultusunda farklı alanlara yönlendirmiştir. Örneğin O, dil yeteneği olan sahabeleri yabancı dil öğrenmeye teşvik etmiş ve devletlerarası ilişkilerde bu sahabelere aktif görevler vermiştir.³³⁷

³³⁰ Ebû Dâvûd, “Vesaya”, 4.

³³¹ Ebû Gudde, a.g.e., s. 186.

³³² Bkz. Buhârî, “Ahkam”, 3; Müslim, “İman”, 23; Ebû Dâvûd, “Haraç”, 9.

³³³ Ebu Dâvûd, “Edep”, 20.

³³⁴ Ebû Gudde, a.g.e., 2018, s. 79.

³³⁵ Buhârî, “İlim”, 13.

³³⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakatu’l-Kübra*, C. 5, Kahire: 2000, s. 552.

³³⁷ Buhârî, “Kitabu’l-Ahkâm”, 185.

Hız. Peygamber değerklerin öğretiminde bireysel farklılıklara hoşgörü ile yaklaşmayı kendine ilke edinmiştir. Her bireyin tavrı, sabrı, konuşma adabı, hitabı vs. farklı olması sebebiyle kişilerin hoş karşılamadığı hareketlere dahi müsamaha göstermiştir. Hız. Peygamber'in insanlarla olan ilişkilerinde sabırlı ve hoş görülü davranması, insanları daha fazla cezbetmiştir. Hız. Muhammed'in (s.a.v.) Mekke'nin fethinden sonra kendisine her türlü kötülüğü yapanları beklenmedik bir biçimde affetmesi, onu düşman pozisyonundan dost konumuna yükseltmiş ve daha sonra bu kimselerin Müslüman olmasını hızlandırmıştır.³³⁸ Bu aynı zamanda Allah Resûlü'nün ne kadar ileri görüşlü bir insan olduğunu da ortaya koymuştur.

Dinî iletişim sürecinde de bireysel farklılıklara dikkat eden Hız. Muhammed (s.a.v.), eşinin doğurduğu çocuğun kendisinden olmadığı gerekçesiyle çocuğunu reddeden bir bedeviye, onun hayatındaki unsurlardan birine benzetmeyle atıfta bulunmuş, karşısındakinin anlayacağı bir dille sorunu çözmüştür.³³⁹ Hız. Peygamberin İslâmî değerkleri topluma kazandırmada takip ettiği yöntemlerin pedagojik açıdan insanların fitratına ne kadar da uygun olduğu görülmektedir. Onun toplumu alakadar eden konularda da bu esaslara göre hareket ettiğini ve toplumsal değışimi tetiklediğini söylemek mümkündür.

İnsan olması yönüyle değerklere muhatap olanlar, bizzat içlerindeki duygu ve hisleriyle hareket edecek, psikolojik motiflerin etkisi içinde kalacaklardır. Davetçi bu duygu ve hisleri tesit ederek muhatabında psikolojik etki icra edecek şekilde hareket edecek davranışlarda bulunmalı, tebliğini buna göre sunmalıdır. İslâm dinin zorluklar getirmediğini anlatmak ve ispatlamak, muhatapta sunulan inanç manzumesi için sevgi ve yakınlık husule getirecektir. Ona yapılan güzel muamele, kullanılan münasip lisan, içinde kıvılcımlar meydana getirecek, uyanışı temin edecektir. Kendisine değerk verip ilgilenme, iltifatlarda bulunmak, guru ve şahsiyetine etki edecek, bu muameleleri öngören anlayış ve icra eden insanlar medyun olacaktır.³⁴⁰

³³⁸ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991, s. 175.

³³⁹ Buhârî, "İ'tisam", 12.

³⁴⁰ Önkâl, a.g.e., s. 193.

3.2.9. Farklı Anlatım Yollarına Başvurarak Muhatabın Dikkatini Çekmesi

Etkili bir sunum için iyi bir anlatımın yanı sıra, jest ve mimiklerin, araç gereç kullanmanın, çizim ve şekillerle desteklemenin ve en önemlisi de görsellikten yararlanmanın ne denli zaruri olduğu bugün artık çok açık bir şekilde bilinmektedir. Hz. Peygamber'in konuşmaları dikkatle incelendiğinde, onun konuşmayı destekleyen bu unsurları çok yerinde kullandığı görülecektir.³⁴¹

Allah Resûlü çok kez konuşmasına Allah adına yemin ederek başladığı. Bunu söyleyeceği şeyin ehemmiyetine dikkat çekmek ve zikredeceği hükmü tekit edip teyit etmek için yapardı.³⁴² O, zikrettiği hususu vurgulamak, muhataba ehemmiyetini göstermek ve dinleyenine iyice anlayıp bellemesi amacıyla sözünü tekrar ederdi.³⁴³ Bu konuyla ilgili Sahih-i Buhârî'de "İyice anlaşılсын diye söz üç kez tekrar eden kimse" adıyla sadece bu tür rivayetlerin aktarıldığı müstakil bir bölüm bulunmaktadır.

Hiz. Muhammed (s.a.v.) söylediği veya uyardığı hususun ehemmiyetini ve tehlikesini göstermek için bazen oturuşunu ve duruşunu değiştirerek sözünü tekrar etmiştir.³⁴⁴ O, bazı zamanlar kendisine yöneltilen sorunun cevabını erteleyip, muhatabına tekrar seslenmiştir. Bunu muhatabın dikkatini toparlaması, kendisini anlatacağı şeyi teksif etmesi, keza iyi anlayıp kafasına yerleştirmesi için yapardı.³⁴⁵

Allah Resûlü (s.a.v.) özellikle değerlerin öğretiminde jestleriyle de konuşmalarına bir canlılık getirmiş ve dinleyenlerin dikkatini konu etrafına toplamayı başarmıştır. Nitekim çoğu zaman yanında taşıdığı asası ile mevzuya canlılık getirmiştir. Örneğin Hz. Peygamber bir gün minberde konuşurken elinde asa ile minbere vurarak dinleyicilerin dikkatini çekmiştir.³⁴⁶

Hiz. Peygamber (s.a.v.) muhatabın elini veya omzunu tutmak suretiyle dikkatini tamamen vermesini sağladı. Bunu, öğrettiği şeye muhatabın daha çok kulak kesilmesi, her şeyiyle kendisinin sözüne yönelmesi için yapardı.³⁴⁷

³⁴¹ Karataş, a.g.e., s. 130.

³⁴² Ebû Gudde, a.g.e., s. 146.

³⁴³ a.g.e., s. 148.

³⁴⁴ Buhârî, "Edeb", 405.

³⁴⁵ Ebû Gudde, a.g.e., s. 153.

³⁴⁶ Muhammed Abdülhayy Kettâni, *et-Terâtibü'l-İdâriyye Hiz. Peygamber'in Yönetimi*, Neş. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, C 2, s. 106

³⁴⁷ Ebû Gudde, a.g.e., s. 155.

Hız. Peygamber içinde bulunduğu ortamın ve muhatap olduğu kitlenin durumuna göre değerlerin öğretiminde farklı yöntemler kullanmıştır. Bu yöntemlerden biri de konuyu çizgiler çizerek anlatmasıdır. Hız. Peygamber'in insan ve kader konusunu ashabına yere şekiller çizerek anlatması³⁴⁸ soyut konuları somutlaştırarak muhatabına aktardığının göstergesidir.

Dinî değerlerin öğretiminde teşbih yönetimi, anlatılan konunun daha iyi anlaşılmasında farklı bir yere sahiptir. Hız. Peygamber evinin önündeki nehirde günde 5 kere yıkanan birinin durumuyla ilgili buyurduğu hadisten³⁴⁹ de anlaşılacağı üzere bir konuyu anlatırken benzetme ve örneklere sık sık müracaat ettiği görölmektedir.

Hız. Muhammed (s.a.v.) değerlerin öğretiminde çoğu kez geçmiş ümmetlerin kıssalarını ve olaylarını anlatırdı. Bunlar, dinleyenlerin gönlünde son derece müspet tesir bırakır, onları yönlendirmede son derece etkili olurdu.³⁵⁰ O, açıklanmasından utanılan konuları ashabına öğretmek istediğinde, çok yumuşak ve nazik bir giriş yapar, bazen bu tür hususları öğretirken ima etmekle, işaretle bulunmakla yetinirdi.³⁵¹

Hız. Muhammed (s.a.v.) karşılaştığı bir olayla Müslümanların durumu arasında bir bağ kurar, etrafındaki insanlara bu durumlardan ibret almalarını sağlayacak birtakım açıklamalarda bulunurdu. Örneğin, Hız. Peygamber kış mevsiminde ağaçtan dökülen yaprakları işaret ederek *"Müslüman bir kul Yüce Allah'ın rızasına kastederek namaz kılsa onun da günahları, tıpkı şu ağacın yapraklarının döküldüğü gibi dökülür."* buyurmuşlardır.³⁵²

Değerler Öğretiminde hikâyelerin kuşkusuz önemi çok büyüktür. Soyut bir değerin muhatap tarafından anlaşılabilmesi ya da içselleştirilebilmesi için somut örneklerle verilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu yöneme Kur'an kıssalarında olduğu gibi Hız. Peygamber'in hayatında da rastlamak mümkündür. Yolculuğa çıkan 3 kişinin mağarada yaşadığı olayı anlatan hadisten³⁵³ anlaşılacağı üzere Peygamberimiz (s.a.v.), muhatabın konuyu daha iyi algılayabilmesi ve aklında tutabilmesi için sık sık hikayelere başvurmuştur.

³⁴⁸ Buhârî, "Rekâik", 3.

³⁴⁹ Buhârî, "Mevâkît", 27.

³⁵⁰ Ebû Gudde, a.g.e., s. 170.

³⁵¹ Buhârî, I/353, 354.

³⁵² Ahmed b. Hanbel, V, 179.

³⁵³ Müslim, "Rikâk", 27.

3.2.10. Olumsuz Durumlar Karşısında İyiliği Tercih Etmesi

Hız. Peygamber topluma değerleri benimsetirken karşılaştığı olumsuz durumlar karşısında sinirlenmemeyi ve onlara karşı sabırlı olmayı bilmiştir. Yüce Allah, “Peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret ...”³⁵⁴ ayetiyle elçisinden şahsına yönelik kötülöklere önceki peygamberlerin yaptığı gibi sabırlı olmasını istemiştir

Hız. Peygamberin olumsuz olaylar karşısında Müminlerin, müşriklere boyun eğmeden her zaman sabırlı ve metanetli olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu duruma en güzel örnek ifk hadisesidir. Kendisine ve ailesine karşı yapılan bu çirkin iftiradan dolayı Hız. Muhammed (s.a.v.) çok üzölmüş ve onlara bir hutbe ile seslenerek olayı vahametini vurgulamıştır. Kendisine ve ailesine eziyet edenleri uyarmakla birlikte af etmesini de bilmiştir. Hız. Ebubekir’in (r.a.) Mıstah’a bir daha nafaka vermeyeceğini söylemesi üzerine Hız. Peygamber, onu bu sözünden vazgeçirmiş ve affetmeye davet etmiştir.³⁵⁵

Hız. Muhammed (s.a.v.) şahsına yapılan hataları genellikle affetmiş ve Müslömanlara da bu konuda telkinlerde bulunmuştur. Hız. Peygamberin insanları İslâm’a davet etmek üzere Taif’e gittiğinde halk tarafından taşlandığı sırada Cebrail (a.s.) ile yaşadığı diyalogda³⁵⁶ Allah Resölü’nün cahillerin şiddet ve zulömlerine rağmen onlara benzer bir cevap vermek yerine sabrederek onların bağışlanması istediğini görmekteyiz. Bu durum Hız. Peygamberin olumsuz durumlar karşısında sinirlenmemesine ve sabırlı olmasına çok özel bir örnektir.

Hız. Peygamber, İslâmî değerlerin öğretiminde Kur’an’ı Kerim’i kendisine rehber edinmiş; olumsuz tutum ve davranışlar karşısında iyiliği tercih ederek bu konuda ümmetine her zaman örnek olmuştur.

³⁵⁴ Ahkâf, 46/35.

³⁵⁵ İbn Hişâm, a.g.e., s. 408-420.

³⁵⁶ Buhârî, “Bed’ü-Halk”, 7.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Değerler eğitimi konusu, eğitim tarihinin başlangıcından itibaren en önemli hususlardan biri olmuştur. Bu noktada eğitimin önemli işlevlerinden biri yeni yetişmekte olan nesillere toplumun maddi ve manevî değerlerini, yani kültürel mirasını aktarmaktır. Bu nedenle eğitimin bu işlevinin insanlık tarihi kadar eski olduğu söylemek mümkündür.

Son yüzyıla kadar genel eğitimin dinî nitelikte olması nedeniyle ‘din merkezli değerler’in eğitimi söz konusuydu. Günlük hayattan siyasî ve ekonomik hayata kadar her şeyi belirleyen dinî değerlerdi. Böylece eğitimin amacı ve yöntemleri ilahî kaynağa göre gerçekleşmekteydi. Ancak aydınlanma sonrası pozitivism anlayışının hâkim olmasıyla, dinî değerler toplumsal hayatın dışında tutulmaya başlanmış ve bireysel değerleri geliştirme anlayışı yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla geleneksel dinî değerlerin yerini “birey” merkezli değerler almaya başlamıştır. Bireysel değerlerin ön plana çıkması geleneksel değerlerin anlam kaybına uğramasına neden olmuştur.

İslâm dini, insanlığı ayakta tutan değerlerin erozyona uğradığı ve toplumsal düzenin bozulduğu bir dönemde, evrensel prensipler/değerler ortaya koymak suretiyle insanlığı karanlıktan aydınlığa çıkarmıştır. İslâm toplumunun Kur’an’da övülen ‘hayırlı ümmet’ haline gelme sürecini daha iyi anlayabilmek için Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ortaya koyduğu eğitim stratejilerinin daha yakından incelenmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber’in değerleri topluma benimsetme sürecini ortaya koyduğumuz bu çalışmanın aynı amaca hizmet etme gayesini taşıdığını belirtmek isteriz.

İslâmiyet’ten önce insanlığın içinde bulunduğu durumu anlamadan Hz. Muhammed’in (s.a.v.) tebliğ ettiği değerleri doğru anlamak mümkün değildir. Değerlerin gelecek nesillere kazandırılmasında Hz. Peygamber döneminde eğitime konu olan yer ve hususları bilmek bizi din eğitiminde doğru kodlara götürecektir. Asr-ı Saâdet’te eğitime konu olan temel ilkeleri ve sosyal yansımalarını anlamlandırmak aynı zamanda bize değerlerin öğretiminde bir yol haritası olacaktır.

Asr-ı Saâdet’te gerçekleşen din eğitimi faaliyetlerinin genel bir çerçevede incelendiği çalışmamızda, konuya değerlerin eğitimi ve öğretimi perspektifinden yaklaşmış ve bu alanda yapılabilecek çalışmalara öneri niteliği taşıyan bilgilere ulaşılmıştır. Çalışmamızda öncelikle değer kavramına geniş bir perspektiften yaklaşmış ve günümüzde var olan değerler eğitimiyle ilgili bilimsel yaklaşımlar ortaya

konulmuştur. Daha sonra Eğitim Biliminin verilerinden hareketle Asr-ı Saâdet'te gerçekleşen eğitim faaliyetleri incelenmiştir. Mekke ve Medine dönemindeki eğitim faaliyetleri üzerinde durulmuş; böylelikle din eğitimi içerisinde değerler eğitiminin nasıl ve ne şekilde yer alacağı hakkında fikir edinilmiştir. Buraya kadar edindiğimiz bilgiler ışığında çalışmamızın son bölümünde Hz. Peygamber'in, İslâm toplumuna kazandırmaya çalıştığı temel değerler, Kur'an ve Hadis kaynaklarından hareketle bizzat onun hayatından örneklerle desteklenmiş ve bu değerleri topluma benimsetme stratejisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Hz. Peygamber'in ashabına uyguladığı değerler eğitimi herhangi bir yaş sınırı ve cinsiyet ayrımı olmaksızın herkese uygulanmış ve hayatın her alanını kapsamıştır. Yaş sınırlaması getirilerek ve belirlenen yaşın gelişim özellikleri dikkate alınarak değerler eğitimi yöntemleri incelenebileceği gibi; yine her bir değer, taşıdığı önem dolayısıyla başlı başına bir çalışma konusu olabilir. Nitekim çalışmamız esnasında bu yönde gerçekleştirilmiş pek çok araştırmaya da şahit olduk.

Netice olarak Hz. Muhammed (s.a.v.), İslâm toplumunun inşasında, Kur'an'dan hareketle ortaya koyduğu değerlerin topluma benimsetilmesi sürecinde sistematik bir yöntem ortaya koymuş ve çok kısa bir sürede başarıya ulaşmıştır. Özelde bireyi genelde ise toplumu ayakta tutan bu değerlerin korunmasında ve geliştirilmesinde, eğitim bilimlerinin günümüz birikimiyle, bu nebevî stratejiyi daha iyi anlamaya çalışmalı ve yaşadığımız topluma, uyguladığımız eğitim sistemine entegre etmeliyiz. Bu nebevî stratejilerin yaygınlaştırılmasında değerlerin eğitimi ve öğretimi konusunda önemli görevi üstlenen eğitimcilere/akademisyenlere büyük sorumluluklar düşmektedir.

KAYNAKLAR

- ADLER Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev: Şelale Başar, İstanbul: Dergah Yayınları, 1977.
- AĞIRMAN Mustafa, “Asr-ı Saadette Ordu ve Savaş Stratejisi”, *Asr-ı Saadette İslâm*, Ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994. ss. 69-78.
- AKBABA Sadegül Altun, “Eğitim Yönetimi ve Değerler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 1, No: 1, Ocak 2003, ss. 7-17.
- AKBAŞ Oktay, “Değer Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi* (Der. Y. Sinan Zavalı), C. 6, Sayı: 16, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014, ss. 9-27.
- AKTEPE Vedat, Mustafa TAHİROĞLU, “Değerler Eğitimi Yaklaşımları ve Etkinlik Örnekleri”, *International Journal of Social Science Studies*, 2016, C. 42, ss. 361-384.
- AKYÜZ Ali, *Yaşayan Kur'an Hz. Peygamber*, 2. b., İstanbul: A Kitaplar Yayınları, 2003.
- ALGÜL Hüseyin, “Alemlere Rahmet Hz. Muhammed”, *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v), (Özel Sayı), Ankara: 2003, ss. 481-494.
- ALGÜL Hüseyin, “Ebû Eyyüb el-Ensari”, *DİA*, C. 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, ss. 123-125
- ALGÜL Hüseyin, “Emin”, *DİA*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, ss. 111.
- ALGÜL Hüseyin, “İnsani İlişkiler Açısından Hz. Muhammed”, (Hz. Muhammed ve Gençlik), Ankara: TDV Yayınları, 1995, ss. 80-89.
- ALGÜL Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986.
- ARSLAN Fatma Şükran, *Sünen-i Ebû Dâvûd'un Edeb Bölümünden Hareketle Hz. Peygamberin Karakter Eğitiminde Yer Alan Ahlâki Değerler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- ARSLAN Şeyma, Fatma Tunç YAŞAR, “Yükselen Değer Kavramı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Değerler Eğitimi* (Der. Y. Sinan Zavalı), İstanbul: Ensar Yayınları, 2014, ss. 8-11.
- ASLAN Zeynüddin, *Sevgi Yoksunluğu ve Dinî Davranış*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- ATAÇ Cemal, *İş Ahlakı ve Mesuliyet Duygusu*, İstanbul: Selüloz Basımevi, 1950.
- ATÇEKEN İsmail Hakkı, “Asr-ı Saadet'te Yahudilerle İlişkilere Genel Bir Bakış”, *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) Özel Sayı, Ankara: 2000. ss. 433-453.
- ATİK M. Kemal vd., *İslâmî Kavramlar*, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- AY Mehmet Emin, “Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Çocuklar”, *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı, Ankara: 2000, ss. 160-179.

- AYDIN Mehmet Zeki, “Okulda Çalışan Herkesin Görevi Olarak Değerler Eğitimi”, *Değerler Eğitimi Buluşması*, Ankara: 10 Nisan 2010.
- AYDIN Mehmet Zeki, Şebnem Akyol GÜRLER, *Okulda Değerler Eğitimi Yöntemler-Etkinlikler-Kaynaklar*, 4 b., İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2014.
- AYTAÇ Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- BACANLI Hasan, “Değer, Değer midir?”, *Eğitime Bakış Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 19, ss. 18-21.
- BAKTIR Mustafa, “Suffe”, *DİA*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, ss. 469-470.
- BAKTIR Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Suffa Ashabı*, Ankara: Cihan Yayınları, 1984.
- BARTHOD Wilhelm, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Terc: M. Fuad Köprülü, 2. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1963.
- BAYMUR Feriha, *Genel Psikoloji*, 9. b., İstanbul: İnkılap Basımevi, 1990.
- BAYRAKLI Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 6. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- BAYRAKLI Bayraktar, *Kadın, Sevgi ve Temel Haklar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2000.
- BAYRAKTAR M. Faruk, *İbn Cemaat'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006.
- BAZARKULOV Seyfullah, *Değer Öğretimi ve Dinden Öğrenme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, KTBY, 1. Baskı, Ankara 1987.
- BİLGİN Beyza, Mualla SELÇUK, *Din Öğretimi*, Ankara: Gün Yayıncılık, 1999.
- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Dînî ve Felsefî Ahlak Lügatçesi*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- BOLAY Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, C.2, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, ss. 248-242.
- BOZKURT Nebi, Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞCI, “Mescid-i Nebevî”, *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, ss. 281-290.
- BULUT Mehmet, “Yaygın Din Eğitimi”, *Diyânet İlmî Dergi*, C. 29, Sayı: 3, 1993, ss. 3-9.
- BÛTÎ Mustafa Ramazan, *Fıkhu's Sire*, terc. Ali Nar-Orhan Aktepe, İstanbul: Selam Yayınları, 1984.
- BÜYÜKDÜVENCİ Sabri, “İdealizm ve Eğitim”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 20, No:1-2, Ankara:1987, ss. 343-365.
- CANAN İbrahim, *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1984.
- CEVİZCİ Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

- ÇAĞATAY Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- ÇAĞBAYIR Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- ÇAĞLAYAN Ahmet, *Ahlak Pusulası Ahlak ve Değerler Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2005.
- ÇAĞLAYAN Semiha, *Türk Eğitim Sistemi Üzerinde Etkili Olan Felsefi Akımlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Af”, *DİA*, C. 1, Ankara: TDV Yayınları, 1998, ss. 394-395.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Hayır”, *DİA*, C. 17, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, ss. 43-46.
- ÇAĞRICI Mustafa, “İhsan”, *DİA*, C. 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 544-546.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Merhamet”, *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, ss. 184-185.
- ÇAMDİBİ Hasan Mahmud, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*, 1. b., İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2003.
- ÇAMDİBİ Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 2. b., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1994.
- ÇELEBİ Ahmed, *İslâm Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1983.
- ÇITAK Hatice Yılmaz, *Çocuklarda İletişimde Model Olarak Hz. Muhammed*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- DAĞ Mehmed, Hıfzırahman R. ÖYMEN, *İslâm Eğitim Tarihi*, 1. b., Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1974.
- DEMİRCAN Adnan, *Nebevi Direniş Hicret*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- DİLMAÇ Bülent, Erhan ERTEKİN, Ersen YAZICI, “Değer Tercihleri ve Öğrenme Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 7, No:17, Haziran 2009, ss. 27-47.
- DİLMAÇ Bülent, *İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlaki Olgunluk Ölçeği İle Eğitimin Sınanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- DODURGALI Abdurrahman, *Sevgi Peygamberi ve Yetişkin Din Eğitimi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- DOĞAN Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 5. b., İstanbul: Beyan Yayınları, 1988.
- DOĞANAY Ahmet, “Değerler Eğitimi”, *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Ankara: Pegem-A Yayıncılık, 2006, ss. 255-286
- DOUGLASS N. Hadden, *Saygı ve Sorumluluk Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar*, çev. Özgür Yurttutan, Yener Özen, 1. b., Ankara: Nobel Yayınları, 2001.
- DÖKMEN Üstün, *İletişim Çalışmaları ve Empati*, İstanbul: Sistem Yayınları, 1999.

- DRAZ, M. Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- DURAN Bünyamin, *Hoşgörü, Tahammül ve Siyaset*, İstanbul: Nesil Basım-Yayın, 1997.
- DURDUN Davut, "Siyasetle Ahlak ve Değerler Dünyasının Sorunlu İlişkileri Üzerine", *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, No:5, Aralık-Şubat 2009, ss. 58-65.
- DÜNDAR Mahmut, "Erken Dönem İslâmî Eğitim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, Sayı 32, ss. 289-299.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as b. es- Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, C.1-16, (Hazırlayan: Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar), İstanbul: Şamil Yayıncılık, 2003.
- ECE Hüseyin Kerem, *İslâm'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- EL- ISFEHANÎ Rağıb, *Kur'an Istılahları Sözlüğü Müfredat*, çev: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2006.
- EL-BÛTÎ M. Said Ramazan, *Fıkhu's-Siyre (Peygamberimizin Uygulamasıyla İslâm)*, Terc: Ali Nar, Orhan Aktepe, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1992.
- EL-KETTANÎ Muhammed Abdülhay, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi (et-Teratibü'l-İdariye)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- EREN Hasan, *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dili Yayınları, 1988.
- ER-RAVÎ Muhammed, *Cihanşumul İslâm Devleti*, terc. İbrahim Sarmış, Konya: Uysal Kitapevi, 1979.
- ES-SALİH Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, Terc: M. Yaşar Kandemir, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.
- ES-SALİH Subhi, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, Tercüme: İbrahim Sarmış, İstanbul: Bir Yayınları, 1983.
- EZRAKÎ Ebu'l-Velid Muhammed, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Terc.: Vehbi Yavuz, İstanbul: Feyiz Yayınları, 1974.
- FAYDA Mustafa, "Câhiliye", *DİA*, C. 7, Ankara: TDV Yayınları, 1993, ss. 17-19.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, "Dârünnedve", *DİA*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, ss. 555-556.
- FİDAN Ahmet vd., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, C. 3, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- GADBAN Muhammed, *Nebevi Hareket Metodu (Teori ve Pratik)*, Çev: Tarık Akarsu, İstanbul: Nehir Yayınları, 1992.
- GAZZÂLÎ Ebû Hamîd Maksadül'Esnâ, *Şerh-u Esmâillâhil'Husnâ (İlâhi Ahlâk)*, Çev: Yaman Arıkan, İstanbul: Uyanış Yayınları, 1976.
- GAZZÂLÎ Muhammed, *Fıkhu's-Sire*, çev. Resul Tosun, İstanbul: Risale Basım-Yayın Ltd. Ştd., 1997.
- GÖKÇE Birsen, "Çocuk Kişiliğinin Gelişiminde Aile, Okul ve Dış Çevrenin Rolü", *Türk Silahlı Kuvvetleri Malûlleri Dergisi*, C. 9, 1968, ss. 16-18.

- GÖZÜTOK Şakir, *Hz. Peygamber Döneminde Eğitim Öğretim*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- GÖZÜTOK Şakir, *İlk Dönem İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- GÜLTEKİN Fatma, *Tarih I Dersinde İşe Koşulabilecek Değer Öğretiminin Yeni Yaklaşımlarının Öğrencilerin "Hoşgörü" Değeri Anlayışlarının Gelişimine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- GÜNDÜZ Mevlüt, "Kur'an-ı Kerim Fihristinin Değer Odaklı Analizi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Haziran 2018, C. 16, No: 35, ss. 159-182.
- GÜNER Ahmet, "Asr-ı Saadette Mescitler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994, ss. 164-174.
- GÜNEŞ Abdurrahman, "Toplumsal Bir Zorunluluk: Bir Arada Yaşamak", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 2005. ss. 89-103.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, 5. b., C. 1, İstanbul: İrfan Yayınları, 1993.
- HASAN İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, terc: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, Şubat 1985.
- HITTI Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. 1, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- HİZMETLİ Sabri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- HÖKELEKLİ Hayati, "Tesânüd", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, ss. 343-344.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011.
- İBN HİŞAM, *Es-Siretü'n- Nebeviyye (İslâm Tarihi Siret-i İbn Hişam Tercemesi)*, Terc.: Hasan Ege, C. 2, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İBN MACE Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İBN MANZÛR Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arabü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- İBNÜ'L-ESİR Ebu'l-Hasen İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem, *Usdu'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993.
- İSFAHÂNÎ Ebü'l Kasım Ragıb, *Mutluluğun Kazanılması*, terc. Lütfi Doğan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1983.
- İSLÂMÎ BİLGİLER ANSİKLOPEDİSİ, C. 3, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1993.
- KALE Nesrin, "Nasıl Bir Değerler Eğitimi", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan v.d., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, ss. 314-322.
- KALLEK Cengiz, "Pazar", *DİA*, C. 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, ss. 194-203.

- KANDEMİR M. Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlakı*, 3. b., İstanbul: Nesil Yayınları, 1982.
- KAPAR Mehmet Ali, *Hz. Muhammed'in (s.a.v) Müşriklerle Münasebetleri*, İstanbul: Esra Yayınları, 1993.
- KAPKIN Betül, Zekeriya ÇALIŞKAN, Mehmet SAĞLAM, "Türkiye'de 1999-2017 Yılları Arasında Değerler Eğitimi Alanında Yapılmış Lisansüstü Çalışmaların İncelenmesi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C 16, No: 35, ss. 185-209.
- KARA Hilal, Abdullah KARA, *Ashab-ı Suffe Peygamber Okulunun Yıldızları*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2017.
- KARACABEY Salih, "Hz. Peygamber'in İnsan İlişkilerine Verdiği Önem", *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed-Özel Sayı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, ss. 97-106.
- KARAGÖZ İsmail, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- KAYMAKCAN Recep, Hasan MEYDAN, *Ahlak Değerler Ve Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2014.
- KAYNAK Dilber, *Hz. Muhammed'in Eğitim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- KAZICI Ziya, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983.
- KAZICI Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- KESKİN Yusuf, "Değerlere Genel Bir bakış: Tanımı, Özellikleri, İşlevi ve Sınıflandırılması", *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi* (Ed. Mustafa Köylü), Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2016, ss. 19-52.
- KILIÇ Recep, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak*, Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- KILIÇ Recep, *Hz. Muhammed'in Hayatından Davranış Modelleri*, Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- KIZILER Hamdi, İlyas CANİKLİ, *Değerler Eğitimi*, Ankara: Deneme Yayınları, 2016.
- KOCATEPE Mehmet, *Hz. Muhammed'in Mekke Döneminde Uyguladığı Yaygın Eğitim*, Konya: İttifak Holding Kültür Yayınları, 1999.
- KOHLBERG Lawrence, "The Just Community Approach to Moral Education in Theory and Practice", *Moral Education: Theory and Application*. New Jersey London: Lawrence Erlbaum Associates, 1985, ss. 27-87.
- KÖKSAL M. Asım, "Dârulerkam", *DİA*, C. 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, ss. 520-521.
- KÖTEN Akif, "Asr-ı Saadette Suffa Ashabı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, C. 3, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994, ss. 259-285.
- KÖTEN Akif, "Asr-ı Saadette Suffa Ashabı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1994, ss. 259-285
- KULAKSIZOĞLU Adnan, Bülent DİLMAÇ, "İnsani Değerler Eğitim Programı", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl: 2000, Sayı 12, ss. 199-208.

- KURTDEDE Nuray Fidan, “Öğretmen Adaylarının Değer Öğretimine İlişkin Görüşleri”, *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, C. 2, No: 2, 2009, ss. 16-29.
- KUŞDİL Ersin, Çiğdem KAĞITÇIBAŞI, “Türk Öğretmenlerinin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı”, 15(45), *Türk Psikoloji Dergisi*, 2000, ss. 59-76.
- KUTUP Muhammed, “Eğitimde Dinin Rolü”, *İslâmî Eğitim*, Derleyen: Seyyid Muhammed Nakib el-Attas, çev. Ali Çaksu, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991. ss. 81-99.
- LEİRVİK Oddbjorn, “Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlâk ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 8, Aralık 2010, ss. 147-176
- LOOMANS Diana& Julia Loomans, *Çocuklara Özsaygıyı ve Değerleri Öğretmenin 100 Yolu*. (çev: Tufan Göbekçin), İstanbul: Ege Meta Yayınları, 2005.
- MACİT Yusuf, *İletişim Psikolojisi Açısından Hz. Muhammed*, (Doktora Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- MEYDAN-LAROUSSE -Büyük Lügat ve Ansiklopedi-. (Yayımlayanlar: Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz ve Hakkı Devrim), C. 6, İstanbul: Meydan Yayınları, 1969.
- MÜDERRİSZÂDE Muhammed Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiyye*, C.1, İstanbul: Matbaa-i Amire, h. 1332.
- MÜSLİM Ebu'l Hüseyin b. Haccâc, *Sahih*, C.1-3, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- OKTAY Ayla (ed), *Eğitim Bilimine Giriş*, Ed. Ayla OKTAY, 2. b., Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2007.
- ÖNKAL Ahmet, “Erkam b. Ebü'l- Erkam”, *DİA*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, ss. 305.
- ÖNKAL Ahmet, *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, 15. b., İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, Kasım 2000.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Asr-ı saâdet”, *DİA*, C. 3, Ankara: TDV Yayınları, 1991, ss. 501.
- ÖZENSEL Ertan, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değerler”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 1, No: 3, Temmuz 2003, ss. 217-240.
- ÖZTÜRK Yaşar Nuri, *Din ve Fitrat*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1990.
- ÖZYILMAZ Ömer, *İslâmî Eğitim*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- ÖZYILMAZ Ömer, “Gençlerde Dinî Gelişim”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, Sayı:2, Yıl: 1987. ss. 229-232.
- PARLADIR Selahattin, “Hz. Peygamber Devrindeki Eğitim Anlayışı ve İşleyişi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, ss. 259-283.
- PARLAK Esmâ Arslan, *Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Ders Müfredatında Ahlak Ve Değerler Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- PAZARLI Osman, *İslâm'da Ahlak*, 2. b., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.

- POLATER Kadir, *Kur'an'da Rahmet Kavramı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- POYRAZ Hakan, "Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan vd., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, ss. 81-88.
- RATHS Louis E., Merrill HARMIN, Sidney B. SIMON, *Values and Teaching: Working with Values in Values and Teaching: Working with Values in the Classroom*, Ohio: Columbus, 1966.
- ROKEACH Milton, *Change and Stability in American Value Systems, 1968-1971*, London: Public Opinion Quarterly, 1974, 38.2, ss. 222-238
- SAĞLAM İsmail, *Avrupa'da Yaşayan Türkler ve Değerler Eğitimi*, Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- SARI Enver, "Öğretmen Adaylarının Değerler Tercihleri: Giresun Eğitim Fakültesi Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3(10), 2005, ss. 73-88.
- SARIÇAM İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- SCHWARTZ Shalom H., Wolfgang Bilsky, "Toward A Universal Psychological Structure of Human Values", *Journal of Personality and Social Psychology*, ss. 550-562
- SERAHSİ Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mebcut*, Editör: Mustafa Cevat Akşit, İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.
- SİNANOĞLU Mustafa, "Şirk", *DİA*, C. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2010, ss. 193-198
- SÖNMEZ Veysel, *Sevgi Eğitimi*, 6. b., Ankara: Anı Yayınları, 2003.
- STEPHENSON Joan, vd. (ed), "Values In Education",
https://books.google.com.tr/books?id=zKf8WUrE3XUC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, (10.06.2018).
- ŞEN Zekai, *Modern Mantık*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2003.
- TDK Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
- TOKSAN Ali, "Emanet", *DİA*, C. 11, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, ss. 81-83.
- TOSUN Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2. b., Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2002.
- TOZLU Necmettin, Cem TOPSAKAL, "Avrupa Birliği'ne Uyum Çerçevesinde Değerler Eğitimi", *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan vd., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, ss. 177-202.
- TUNÇ Turğut, *Hz. Muhammed'in İbadetleri Topluma Benimsetme Stratejisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- UĞUR Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- UYSAL Ayşe, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğa Doğruluk Kavramının Kazandırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, İstanbul: Doğubatu Yayınları, 2016.
- ÜNDR Hasan, “Türkiye’de Batılılaşma ve Değerlerin Araçlaşması”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 2, Yıl: 1995, ss. 293-311.
- YAMAN Ertuğrul, *Değerler Eğitimi: Eğitimde Yeni Ufuklar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- YAVUZ Kerim, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.
- YAVUZ Şevket, “Değerlerin Şeceresi, Doğası, Sınırı ve Devamlılığı: Değerlerin Dini ve sosyal Karakteri ve Sürekliliği”, *Değerler ve Eğitimi*, Ed. Recep Kaymakcan vd., İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007, ss. 89-110.
- YAVUZ Yunus Şevki, “Nübüvvet”, *DİA*, C. 33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, ss. 279-285.
- YAZICI Kubilay, “Değerler Eğitimine Genel Bir Bakış”, (Çevrimiçi) <http://docplayer.biz.tr/2460078-Değerler-egitimi-ne-genel-bir-bakis.html>, (10.06.2018)
- YAZIR Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul: Azim Dağıtım, Tarihsiz.
- YILDIRIM Muhammed Emin, *Nebevi Eğitim Modeli Darü’l-Erkam (Vahyin Nuzül Sürecinde Şahsiyet Eğitimi)*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- YILDIZ İlhan, “Hz. Peygamber’in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları-Din Eğitimi Açısından Bir Temellendirme Denemesi.” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2.2, 1998, ss. 301-335.
- YILDIZ Kemal, “Sorumluluk”, *DİA*, C.1, Ankara: TDV Yayınları, 2009, ss. 380-382.
- YILDIZ Vesile, “İşbirikçi Öğrenme ile Geleneksel Öğrenme Grupları Arasındaki Farklar”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 16, No:17, 1999, ss. 155-163.
- YORULMAZ Bilal, *Ailede Değerler Eğitimi*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.
- YÜCEL İrfan, *Peygamberimizin Hayatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- ZİEBERTZ Hans Georg, “Çok kültürlü Toplumda Değerler Eğitimi Modeli”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Kasım 2004-İstanbul, Editörler: Recep Kaymakcan, Seyfi Kenan, Hayati Hökelekli, Şeyma Arslan, Mahmut Zengin, İstanbul: DEM Yayınları, 2007, ss. 454-461.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Süleyman EMİROĞLU
Tez Adı	Asr-ı Saâdet'te Değerler Eğitimi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail SAĞLAM
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 20.08.2019

İmza :

